

Digitales Brandenburg

hosted by Universitätsbibliothek Potsdam

Divre yeme 'am 'olam

toldot 'am Yiśra'el mi-yeme ḳedem 'ad ha-yom ha-zeh

Mi-yeme ḳedem 'ad sof shilṭon Paras be-Yehudah

Dubnov, Shim'on

Tel-Aviv, 1933

ישילש רפס

urn:nbn:de:kobv:517-vlib-5942

ספר שלישי.

שני בתי ישראל

לערך אלף - השיצ לפני התורכן השני; 720-930 לפני סה"ס.

בן דודך ודודי לא יחלום כי יחיה בן דודי ויהיה בן דודי
 ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי
 ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי
 ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי
 ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי

יהי ה' עמך ויהי ה' עמך ויהי ה' עמך ויהי ה' עמך
 ויהי ה' עמך ויהי ה' עמך ויהי ה' עמך ויהי ה' עמך
 ויהי ה' עמך ויהי ה' עמך ויהי ה' עמך ויהי ה' עמך

מש"ק דם

בן דודך ודודי לא יחלום כי יחיה בן דודי ויהיה בן דודי
 ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי
 ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי

האזהרה

בן דודך ודודי לא יחלום כי יחיה בן דודי ויהיה בן דודי
 ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי
 ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי
 ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי ויהיה בן דודי

§ 27. השקפה כללית.

התחרות הפנימית בין שבטי ישראל נרמה בדבריימינו הקדומים לכמה חילופים בהגמוניה או בכורה הלאומית. בחקופת השופטים, ימי משטר השבטים, היתה הדגמוניה נקבעת מאליה לפי הכמות או לפי המקום: הבכורה היתה לבית יוסף-המרובה באוכלוסין, הם שבטי אפרים ומנשה שנחלותיהם היו בטבור הארץ. עם התחזקות משטר המלוכה עברה הבכורה מתחלה לשבט בנימין (שאול, נבעה) ואחר-כך לשבט יהודה, שנתן לעם המאוחד את בית-המלכות. את עיר-המלוכה ואת בית-המקדש בירושלים לכלל האומה. מרכז החיים המדיניים והדתיים נעתק איפוא לדרום הארץ. העתק זה של המרכז המדיני מסקום המרכז הטבעי עורר רוגז עוד בחיי אבי בית-המלכות, דוד, ואחרי מות שלמה הגיעה המחלוקת עד לידי התפלגות המדינה. ריב-הבכורה בין אפרים ויהודה נגמר לאחר מאה שנות אחדות, בחלוקת השותפות: שבטי האמצע, הצפון ועבר הירדן בונים להם מרכז מדיני לעצמם בנחלת אפרים. מלכות ישראל המאוחדת נחלקת לשתי מדינות שונות בגדלן: מלכות הצפון הגדולה - ישראל או אפרים, ומלכות הדרום הקטנה - יהודה, שניות מדינית זו נמשכה כמאתים שנה (930-720 לפני סה"נ).¹

בעשרות השנים הראשונות לאחר סור אפרים מעל יהודה היה הפצע של נתוח המדינה עדיין שותת דם; אברי האומה הקרועים מבוזים את כחותיהם במלחמת אחים; באפרים דינסטיה הולכת ודינסטיה באה ובין מלכות לחברתה איש הישר בעיניו יעשה. אבל אחר כך משתרר סדר במלכות הצפון, מלחמת האחים הולכת ומוסקת - ושתי המלכויות מתחילות להתפתח בדרך תרבות ושלוש. תקופה זו ראשיתה בימי עמרי, אבי בית-מלכות חדש בשומרון, היא עיר המלוכה שעל שמה נקראה כל מלכות הצפון (שנת 885 לפני סה"נ לערך). מן הוא והלאה שבה הבכורה לאפרים. מלכות ישראל הצפונית או מלכות שומרון, ששקמה וחזקה בימי עמרי ובניו, תופסת מעכשיו בכנען מקום חשוב יותר ממלכות יהודה. גדולה היא מיהודה ונובלת במדינות התקיפות שבקדמת אסיה - צור, ארם (סוריא) ואשור, ולפיכך היא משתתפת במאורעות העולם יותר מיהודה המסונרת והמצומצמת, הנובלת במדבר הננב. ביחוסי

¹ עיר שיפתנו במנין השנים ע"י תוספת ה' בסוף הכרך.

המדינות שבקדמת אסיא היה בית עמרי (כך נקרא בכתב האשורים) ידוע יותר מבית דוד; שומרון עלתה בפרסומה על ירושלים. אחאב בן עמרי מלך ישראל היה כשלמה המלך בדורו. יהושפט מלך יהודה בא אליו עם חילו כמלך כסוף לו לעזור לו במלחמתו עם ארם. על ידי איזבל אשת אחאב, בת מלך צידון, נכנסה לשומרון התרבות הצידונית, והשפעה זרה זו המזיקה לדת מועילה לכלכלה ולחברה. במלכות ישראל אנו מוצאים תנועה וחילופי צורות בחיי הצבור, ואילו במלכות יהודה שוררת צורה קבועה וקונסרנטיבית. במלכות הצפון קמים הנביאים הגדולים אליהו ואלישע, שפעולתם מכוונת כנגד התוצאות הרעות של ההשפעה הנכרית. תוצחת הנביאים בתוך שאון חיי הצבור מרחיבה את מלחמת התרבות, מעוררת את המחשבה ומסרה את היצירה הרוחנית.

אולם היו לה למלכות ישראל גם חסרונות משלה, שהביאו אותה לאחר זמן עד לידי חורבן. השתתפותה בחיי המדינות עלתה לה במחיר רב. המלחמות המרובות עם שכנותיה, ביחוד עם ארם, בלבלו את העם והעמידו את קיום בתי-המלכות בסכנה. מפני צורך ההגנה בשעת מלחמה היה נורל האומה מסור לפעמים בידי שרי צבא, שהיו משתמשים בדבר כדי לנהול כבוד והיו תופסים את שלטון המלוכה בזרוע. כך קם וכך נהרב בתי-המלכות של עמרי. שר הצבא הוא. שנתמך בידי מפלגת הנביאים וקנאי האמונה, השמיד את בית עמרי ויסד בית מלכות שלו (842). בימי המלך הרביעי מבית יהוא, ירבעם השני, הגיעה מלכות ישראל למרום הצלחתה. אבל זוהר זה אחרון הוא לארץ, והורכנה ממשמש לבוא. מאחורי הפרגוד מופיעה על כמתי ההיסטוריה אשור התקיפה, שנט אף ומטה זעם. מלכות רבתי זו, ששאפה לבלוע את המדינות הקטנות שבקדמת אסיא, הולכת וקרבה לגבולות שומרון. אחרי מות ירבעם השני מתחילים במלכות הצפון ימי מהומה. חילופי בתי-המלכות כשומרון, ריבות הכתות והמעמדות המדיניים והדתיים מכלים כחות המדינה מבפנים, ומהלומות-הברול של אשור מבחוץ עושות את התבוסה שלמה. נביאים חדשים אנשיררו שהגחילו את דבריהם לדורות בכתב (עמוס, הושע ועוד) משתדלים להוכיח לעם, כי הירידה החיצונית היא פרי הירידה הפנימית. מתאמצים הם לפתור את עבודת יהוה ולחוק את המוסר שבדת; דורשים הם תקונים חברתיים ורוחניים. בגין המדינה מחדש על יסודות לאומיים — אבל כבר מאותרת השעה. אחרי מלחמה ממושכת מלכות ישראל נופלת מתגרת יד אשור ויורדת מבמת ההיסטוריה (720). הסער שיבר את הענפים של עץ ישראל, תלש והפיץ את העלים, אבל בשלכת מצבת בוי. מלכות יהודה, הנופלת ממלכות ישראל ברחבות החיים המדיניים והתרבותיים, עולה על הברחה במעלות אחדות: דתמדת בית-דודי.

סֵרָק רֵאשִׁיֹן.

ימי סור אפרים מעל יהודה.

(לערך 930—885 לפני סה"נ).

8. התפלגות המדינה.

עוד בימי שלמה התקדרי שמי מלכות ישראל עבים, ולאחר מותו
החפרץ הרעם. יורש הכסא על פי דין היה רחבעם, בן נעמה העמונית אשת
שלמה. רחבעם לא הצטיין במעלות יתרות: לא היה בו לא מנבורת דוד ולא
מחכמת שלמה. שבטי יהודה ובנימין, הנאמנים לבית דוד ולמרכו המדיני והרוחני
שבירושלים, נכונים היו להמליך עליהם את רחבעם. אבל שאר השבטים,
וביחוד שבט אפרים, היו מהססים בדבר. עדיין חזק היה בקרבם אותו הרונו
כלפי ממשר מלכות שלמה שנתגלה בהיי המלך במרד ירבעם האפרתי. רוח
ההתברלות הישנה שב ובצבץ מתוך נגוד לריכוז ההגמוניה הלאומית בשבטי הנגב.
כששמע ירבעם במצרים, שברח לשם מפני שלמה, כי מת המלך, שב
לארץ ישראל וחידש את פעולתו להשיב את לב העם מעל בית דוד. אין
ספק ששישק מלך מצרים סייע לו במעשהו כמו שנתן לו מקלט בארצו
בשנות נדודיו. מסורת אחת שלא נכנסה לנוסח המקרא שלנו, אבל נשתמרה
בתרגום השבעים (מליא י"ב, כ"ד ואילך), מספרת, כי שישק נתן לירבעם את
אחות אשתו לאשה ואצל לו ברכה בשובו לארץ מולדתו. פרט זה מסביר את
הפוליטיקה של שישק לעתיד, שבקש להחיש כהו של בית דוד בעזרת ירבעם
ואחריכך לעשות את ירבעם עצמו למס עובד. ירבעם בא ממצרים אל העיר
שכם, הגדולה שבערי אפרים, שנעשתה מרכז למתנגדי מלכות בית דוד. זקני
אפרים ושבטי הצפון, שלא היו מרוצים מן הבכורה של ירושלים, נזכרו
בזכותו של העם לבחור לו מלכים, כמו שנבחרו שואל ודוד בשעתם. גם
רחבעם ויועציו באו לשכם, והמתונים שבכני אפרים ושבטי הצפון נוטים היו
להמליך את רחבעם בתנאי שיסיר מן העם את המסים הכבדים שהפיל שלמה
זיחקן כמה תקנות בממשר המדינה: אביך הקשה את עולנו, ואתה עתה הקל
מעבודת אביך הקשה ומעולו הכבד אשר נתן עלינו, ונעבדך. רחבעם הגאה נכזה

מן הדרישות האמיצות של העם, אבל התאפק והבטיח להשיב דבר לאחר שלשה ימים, כשנמלך ביועציו הציעו לו הזקנים שבהם בעלייהנסיון, שהיו מקורבים לשלמה בחייו, כי יתן הנחות לעם, אבל הצעירים שבהם בקשו להחניף למלך הנאותן ויעצו להשיב לעם קשות, ורחבעם שמע לעצת הצעירים, כשבאו אליו שליחי העם לאחר שלשה ימים לשמוע את תשובתו אמר להם, לפי ספור המקרא, בזו הלשון: אבי הכביד את עולכם ואני אוסיף על עולכם, אבי יסר אתכם בשופים ואני איסר אתכם בעקרבים, בני אפרים התמרטרו על תשובה זו ומיד נשמעה קריאת המרד הישנה: מה לנו חלק בדוד? לאהליך, שראל'ו, בראש המורדים עמד ירבעם, רחבעם שלח את אדונירם אשר על המס להרניע את העם, אבל ההמון רגם את המוכסן השנוא באבנים, ורחבעם בעצמו נס במרכבה ירושלימה.

אחר הדברים האלה סרו כל שבטי הצפון ועבר הירדן (לפי המסורת עשרת שבטים היו) לחלוטין מעל בית דוד והמליכו עליהם את ירבעם, רק שני שבטי הנגב נשארו נאמנים לרחבעם: שבט יהודה ומשמחת בנימין הנלוות עליו.

לפי ספור המקרא בא רחבעם ירושלימה, ויקהל את כל בית יהודה ואת שבט בנימין להלחם עם בית ישראל להשיב את המלוכה לרחבעם בן שלמה, ויהי דבר האלהים אל שמעיה איש האלהים לאמר: לא תעלו ולא תלחמו עם אחיכם בני ישראל, שובו איש לביתו, כי מאתי נהיה הדבר הזה, וישמעו את דבר יהוה וישבו ללכת כדבר יהוהי (מלכים א', י"ב, כ"א-כ"ד), מלחמת שני בתי ישראל נדחתה, אבל עתידה היא להתלקח בעתיד ביתר עז, כך נחלקה הממלכה הגדולה של דוד ושלמה לשתי מלכויות מיוחדות: צפונית ודרומית (980 לערך), מלכות הנגב נקראה יהודה ובה מלך מלך מבית דוד, ומלכות הצפון, הנדולה מחברתה בשטח אדמתה, נקראה אפרים או ישראל והמלך הראשון שלה היה ירבעם האפרתי, הגבול בין שתי המלכויות עבר ברצועה שבין עיר-הקודש הדרומית ירושלים ועיר-הקודש הצפונית בית-אל.

במסורת המאוחרת נקראה מלכות הצפון גם מלכות עשרת השבטים, ואלו הם: אפרים, חצי השבט מנשה שבעבר הירדן גערבה, יששכר, זבולון, נפתלי, דן, אשר, ראובן, נד וחצי שבט מנשה שבעבר הירדן מזרחת, על מלכות יהודה נמנו שבטי יהודה ובנימין, שבט שמעון מעט-האוכלוסין נסמע בין בני יהודה שבקרב נחלתם ישב והלויים היו מסורים בארץ, רוב הלויים היו נמשכים, כנראה, אחרי ירושלים ובית-המקדש, אבל קצתם נשארו במלכות הצפון.

8. 29. ירבעם והסירוד הדתי.

(930—928 לערך).

ירבעם, שנבחר למלך בשכם, בחר בעיר זו לעיר-המלוכה. שש אפרים היה הגדול והתקיף שבמלכות ישראל ולפיכך מן הראוי היה לקבוע את עיר המלוכה בנחלת אפרים. מטעמים שאינם ידועים לנו יצא ירבעם לזמן-מה משכם וישב בפנואל סמוך למחנים בעבר הירדן. יתכן שהוכרח לעשות זאת מחמת מלחמה שנלחם בו רחבעם או שבקש למשוך לב שבטי עבר הירדן אל בית-המלוכה החדש.

כשנתחזק ירבעם על כסא מלכותו נגמר מעשה הסירוד; אחרי הסירוד המדיני בא הסירוד הדתי. ירבעם קרע את שבטי הצפון לא רק מבית דוד אלא גם מעיר-המלוכה של בית-דוד, מירושלים, ומבית-המקדש לכלל האומה שנבנה ע"י שלמה, מחבר ספר מלכים, הרואה בירבעם בן נבט סמל החוטא והמחטיא, מספר כדברים האלה; ויאמר ירבעם בלבו: עתה תשוב הממלכה לבית דוד, אם יעלה העם הזה לעשות זבחים בבית יהוה בירושלים ושב לב העם הזה אל אדוניהם אל רחבעם מלך יהודה והרגוני ושבנו אל רחבעם מלך יהודה. ויועץ המלך ויעש שני עגלי זהב ויאמר אליהם: רב לכם מעלות ירושלים, הנה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים, וישם את האחד בבית אל ואת האחד בתן בדין. באמת נתהוה הסירוד הדתי בדרך טבעית יותר והיה בו לא משום כפייה בעיקר האלהות הלאומית, אלא משום החזרת פולחן ליושנו. כי השבטים התיכוניים והצפוניים לא היו מעולם מרוצים מריכוז חגיגת הרגלים בעיר-המלוכה הרחוקה שביהודה ולא יכלו להסיה מלבם את נטיהם לבמות הישנות של משפחות ומקומות, שנתרגלו אליהן בימי השופטים, ולמקדשים הקדומים שבבית-אל, בדין ובמקומות אחרים. האדם המשוט מירושלם, שעוד לא נשכח הבעלי מלבו, רוצה היה שתהא הבמה הקדושה סמוכה לו. בנבעה או בתורשה הקרובה, חוץ מזה אוהב היה להשתחוות לאל סמשי הנראה בתוש, הריכוז וההפשטה שבפולחן לא היו לפי רוחו. בהלך-נפש זה של רוב העם השתמש ירבעם לנטוב דעת העם. תחת ירושלים הוכרזו למקדשים מרכזיים שתי ערים במלכות ישראל: בית-אל בדרום ודין בצפון, וחוץ מזה רשאי היה כל אחד לעשות כמה לעצמו במקומו. העיר בית-אל באפרים, ששמה מעיד עליה, מקום מקדש היה מימי קדם ושם עמדה — ודאי על יד המזבח — מצבה שלפי קבלת העם העמיד אותה יעקב; בדין נמצא עוד בחקוקת השופטים מקדש ובו אסוד ותרפים (למעלה 8: 11), ירבעם בנה מקדש גדול בבית אל ומקדש קטן בדין והעמיד בהם תמונות

יהיה בצורת עגלי־זהב. צורה זו בחר ירבעם, כנראה, בהשפעת פולחן פיסא המצרי שראה בימי מנוסתו במצרים. המוני העם ראו בתקונים הללו לא מנהג חדש ולא זמורת־זר אלא תשובה לפולחן הקדום שלפני ימי המלכים, שהתיר תמונות היצוניות של יהוה ושלום היה בינו ובין הפולחן הכנעני של הבעלים (§ 11). ההמון נמשך בשמחה אל המקדשים החדשים, ולפי שהלויים לא הסכימו לכהן במקדשים אלו מינה ירבעם, כהנים מקצות העם אשר לא היו מבני לוי, או מכהני הבמות, בימי חג ומועד היה הוא בעצמו עולה על המזבח בבית־אל להקטיר.

הצורות האליליות של ע־הארץ בעבודת אלהים, שהיו עד כאן רק נסבלות, נתקדשו איפוא במלכות הצפון קדושה לאומית. לפיכך יצאו כמה לויים וישראלים יראי־שמים ממלכות ישראל ליהודה וקבלו עליהם עול מלכות רחבעם. ונס קצת מן הנוהים אחרי ירבעם סרו ממנו, למשל הנביא אחיה השילני (§ 26). טובי האומה בשני בתי ישראל נינו את מעשי ירבעם בן נבט, שננב דעת העם ונרם לפירוד דתי בין ישראל ויהודה.

§ 30 מרחבעם עד אסא.

רחבעם, שמלך בירושלים י"ז שנה (930—914), לא השלים עם התברלות שבטי הצפון ונלחם עם ירבעם, אבל לא עלה בידו להשיב את השבטים המורדים. בשעת דוחקו של ירבעם עזר לו שישק מלך מצרים, שהשתמש בשעת הכושר כדי לעלות על מלכות יהודה. בשנה החמישית למלך רחבעם (שנת 925 לערך) עלה שישק על ירושלים בצבא רב, כוונתו לא היתה, כנראה, לכבוש את יהודה אלא בקש, בתוקף שליטתה הקודמת של מצרים בכנען, לקחת ממלך יהודה מס מרובה, ותכליתו זו הושגה. שישק נטל כמה מגנני בית המקדש והיכל המלך, שרחבעם נתנם לו בתורת פדיון כדי שיסוג צבא מצרים מן העיר. אף על פי כן עלה מלך מצרים גם על שאר ערי יהודה ואסף גם בהן שלל לרוב. כששב למצרים צוה לרשום לזכרון עולם ברחבות ובציורים דבר נצחונותיו הנעלים, על קיר היכל קרנך בעיר־המלוכה של מלכי מצרים, היא חיבי (נא־אמון שבמקרא), נשתמרה בכתב הירוגליפים רשימה ארוכה של ערי ארץ ישראל שנלקחו בידי שישק. ברשימה זו נמנו לא רק ערי יהודה אלא גם ערי אפרים כסביבות מנדו, על־פי רשימה זו סבורים היו, כי נלחם שישק גם בירבעם, אבל אין סברא זו מתאימה אל המצב המדיני באותה תקופה ואל הידיעות האחרות שעל פיהן בא שישק לעזור למלכות הצפון. יותר קרוב לשער, כי שישק נטל

מרחבעם אוחן מערי ישראל, שהלה לכרן בימי מלחמתו עם ירבעם והחזיר אותן לירבעם בעל בריתו. אחרי שוב שישק למצרים הוסיפו יהודה ואפרים להלהם זה בזה. בשנות מלכותו האחרונות של רחבעם ובשלש שנות מלכותו של אבים בנו כמעט לא ססקו המלחמות בין בני אפרים ובני יהודה. על פי רוב לא היו הללו אלא תנרות קטנות על גבול שתי המדינות. רק פעם אחת הגיע הדבר לידי קרב גדול. לפי המסופר בספר דברי הימים א' (י"ג ד' - י"ט) הכה צבא גדול של בני יהודה, ואבים בראשם, את בני אפרים מכה רבה סמוך להר צמרים ולכד כמה ערים, בתוכן את בית אל הקדושה. ואמנם לא עברו ימים מועטים ועיר זו שבה לרשות ישראל. יש ידים לשעה, כי אבים נחל נצחון זה בסיוע בעל בריתו מלך ארם (מלכים א' ט"ו י"ט).

לפי ספורי המקרא שנכתבו ברוח הקנאים לדת היו גם רחבעם וגם אבים עושים את הרע בעיני יהוה. שניהם בנו, במות ומצבות ואשרים על כל גבעה גבוהה ותחת כל עץ רענן ולא הקפידו על רכז הפולחן בירושלים דוקא. ולא עוד אלא גם קדש היה בארץ, כלומר עשתורת שהיו עובדים לה בזנות. המחטיאות היו הגשים הנכריות של המלכים שהיו עוד בימי שלמה סקטירות ומנחות לאלהיהן. רק אסא בן אבים, שהאריך ימים רבים על כסא מלכותו (לערך 912-874), עשה את הישר בעיני יהוה כדוד אביו ויסר את כל הנולדים אשר עשו אבותיו, וגם את מעכה אמו, הסיר מנבירה כאשר עשתה מפלצת לאשרה, ושרף את מפלצתה כנחל קדרון. אמנם, הבמות לא סרו גם בימי אסא, אבל לב המלך, היה שלם עם יהוה כל ימיו; ואת אומרת שגם במלכות הגנב עדיין לא נתגשם רכז הפולחן הלאומי בבית המקדש שבירושלים וגם שם עדיין נמשכה המלחמה בין הדת הרשמית וההמונית, בין התורה והחיים, בין הדין והמנהג.

81. מהומות בחצר המלך במלכות הצפון.

ירבעם בן נבט האריך ימים יותר משני המלכים הראשונים ביהודה ומת בשנת 908 לערך לאחר שמלך כ"ב שנה. נדב בנו לא מלך אלא שנתיים. בימיו התחילו מרידות בחצר המלך שנמשכו כעשרים וחמש שנה. בנגוד ליהודה, ששם נתחזק בית דוד לדורות, עדיין לא היה במלכות ישראל הצעירה בית מלכות קבוע. ירבעם הגיע למלכות בזכות מעשיו הוא, אבל מכיון שבנו לא היה רב פעלים היו אישים אחרים בעלי השפעה, ביחוד שרי צבא, שואפים

לשבת תחתיו על כסא המלכות. והימים קשים למדינה. המלכות החדשה מוכרחת להלחם על קיומה עם אויביה מסביב, שהתקפים שבהם היו בני ארם-דמשק, שהיו פושטים מוזמן לוזמן על הנלילות הצפוניים-מזרחיים. בשעות-חירום כאלו רסיון בית-המלכות מביא בנוהג שבעולם לידי שלטון הצבא, ומנהיג שיצא לו פרסום תופס את המלוכה בידו. בשעה שצר נדב על נבתון עיר שלשתים קשר עליו אחד משרי הצבא, בעשא בן אחיה לסטה יששכר, והמיתו וגם את כל בית ירבעם השמיד. בעשה קלך על ישראל בתרצה, בצפון נחלת אפרים, בשנות 886-906 לערך.

בעשא חידש את המלחמה עם יהודה, שבימים ההם מלך בה אסא. לאחר שכרת ברית שלום עם ארם ומכסתה היה לו שלא יתקפוהו מצפון. עלה עם כל חילו לנבול הנגב. שם ביצר את העיר רמה, לבלתי תת יוצא ובה לאסא מלך יהודה. כשראה אסא כי ברע הוא, לפי שדרך-המסחר כלפי צפון סגור עליו, לקח כפי המסופר במקרא כמה כסף וזהב מבית המקדש ומאוצרות בית המלך ושלה דורון לבן-הדר מלך ארם בדמשק ובקש אותו: בריח ביני וביניך, בין אבי ובין אביך, הנה שלחתי לך שוחד כסף וזהב, לך הפרה את בריתך את בעשא מלך ישראל ויעלה מעליי. כך היו מושפלים מלכי האומה הנזורה וכל אחד שיהד את שונא הארץ כדי להתיש כח חברו. חנני הרואה הוכיח את אסא על פניו, ויכעם אסא על הרואה ויתנהו בית המהפכתי. ואסא השיג את מטרתו: וישמע בן הדר אל המלך אסא ושלה את שרי החילים אשר לו על ערי ישראל... ויהי כשמוע בעשא ויחדל מכנות את הרסודי, אז צוה אסא, וישאו את אבני הרמה ואת עציה אשר בנה בעשא ויבן בהם המלך אסא את נבע בנימין ואת המצפה. לפי המסופר בספר דברי-הימים כי ייד ח' ואילך) עלה על יהודה בעת ההיא, זרח הנושי ואסא הצליח לנרש אותו ואת חילו, משערים, כי זרח הוא אוזור קון מלך מצרים, מבית-השלכות הלובי.

בשעה שיהודה הקטנה הלכה הלוך וחזק נודעוזה מלכות-הצפון הגדולה שוב עיי מריבות בחצר המלך, אלה בן בעשא לא צלח למלוכה, לצרכי המדינה לא דאג והתמכר לבטלה ולשכרות עם שריו ועבדיו. בשנה השנית למלכו קשרו עליו קשר, זמרי שר הרכב הרגו בשעת משתה והכריזו את עצמו למלך. בו בזמן היה חיל צבא ישראל צר שוב על נבתון עיר שלשתים, ועמרי בראשם; וישמע העם התונים: קשר זמרי וגם הכה את המלך, וימליכו כל ישראל את עמרי שר צבא על ישראל ביום ההוא במתנה. אז עלה עמרי וכל חילו מנבתון ושמו מצור על תרצה, וכראות זמרי כי נלכדה העיר, בא אל ארמון בית המלך ושרף עליו את הבית באש (שנת 885 לערך).

סר ק שני.

בית עמרי וברית יהודה ואפרים.

(842—885 לערך).

82 §. עמרי ובנין עיר שומרון.

אחרי מלחמת חמשים שנה עם יהודה ואחרי מהומה ממושכה מבפנים נתחוקה מלכות ישראל בימי המלך עמרי (875—885 לערך). עמרי היה לא רק שר־צבא אמיקל לב אלא גם מושל חרוץ. עם יסוד בית־המלוכה החדש יסד גם עיר־מלוכה חדשה במקום שתי ערי־המלוכה העראיות שכס ותרצה. לא רחוק משתי הערים הללו. בצפון נחלת אפרים, נמצאה נבעה נאה אחת, שהרים ועמקים סביב לה, והיא קנין אדם אחד ושמר שמו. מקום זה, המבוצר בידי הסבע, מצא חן בעיני עמרי, וכאן קנה לו חלקת אדמה ובנה עליה היכל ושאר בנינים. לא עברו ימים מועטים ונוספו במקום זה גם בנינים אחרים, וכך קמה עיר חדשה שנקראה שומרון על שם שמר אדוני ההרי. עיר זו היתה עיר־מלוכה לישראל במשך מאה וחמשים שנה עד חורבן מלכות ישראל. וכל כך נתמוג שם העיר בשם המלוכה עד שנקראה מלכות ישראל גם בשם שומרון.

מלך שומרון הראשון התאמץ לחזק את השלום והסדר במדינה אחרי המהומות שעברו עליה. עמרי לא נלחם עם מלכות יהודה כמלכים שקדמו לו. כנראה כבר נכרתה בימיו ברית מדינית בין שתי המלכויות הצוררות, כדי להגן על עצמן בכחות משותפים בפני האויבים מבחוץ. ברית־אחים זו נתחוקה בימי המלכים ששלכו אחרי עמרי. כנראה מן המאורעות הבאים, היתה מלכות־הנגב כסופה בעסקי המדינות אל מלכות הצפון, שנמשכה יותר ויותר לתוך הפוליטיקה הגדולה באסיה ונררה אחריה גם את יהודה הבודדת.

בימי עמרי נקבעו יחסים תמידיים בין מלכות ישראל ופיניקיה (צור וצידון) שכנחה, שהופיעה על שמי ישראל עוד בימי שלמה. לברית המדינות ניתן תוקף ע"י ברית־משפחה: אחאב בן עמרי נשא לאשה את איזבל בת אתבעל, מלך זכהן לצידונים. הצורים והצידונים התחילו נושבים באדמת ישראל וסוחרים את הארץ, אבל הביאו עמדם גם את עבודת־הבעל שלהם ומדות־חירות של עם שוכן לחוף־ים, שהיו מוורות למדות התמימות של בני ישראל.

לאחר שכרת עמרי ברית עם שכניו הקרובים אליו — צור ויהודה, פנה כלפי שכניו המזרחיים מעבר לירדן ולים המלח. קודם כל יצא למלחמה על המואביים, שנכבשו לפני עיי דוד אבל בימי המהומות הרימו ראש. כנראה, באה מלחמה זו להגן על שבטי עבר-הירדן, וסופה היה שעבוד מואב לישראל. כתובת עתיקה על גבי מצבת-הזכרון שהקים מישע מלך מואב במאה התשיעית לפני סה"נ אומרת: עמרי מלך ישראל ענה את מואב ימים רבים, כי יאנף כמוש (אלהי מואב) בארצו, ויהלפו בנו ויאמר גם הוא: אענה את מואב... וירש עמרי את ארץ מידבא וישב בה ימיו וחצי ימי בנו ארבעים שנה. בני מואב שילמו למלך ישראל מס מדי שנה בשנה (ע"י למטה 8: 37).

מלכות ישראל, שהיתה תקיפה במלחמתה עם מואב הקטנה, הש כחה בפני עוצם שכנתה הצפונית-מזרחית, ארם או סוריא. בארם היו אז שלש מלכויות, שהשתרעו בין נהר סרת והירדן: סדן-ארם, חמת או ארם-צובה וארם-דמשק. דמשק היתה התקיפה שבכולן. הארמיים, שהיו בימי דוד ושלמה פושטים על ישראל לעתים רחוקות, היו מרבים לאחר פירוד יהודה ואפרים להתגמל על מלכות ישראל. ארם-דמשק, שארצות צור וישראל נדרו בעדה את חוף הים, התאמצה לפרוץ את הסיני ולצאת אל מרחב הים לטובת שיירותיה המסחריות. עמרי לא עצר כח בפני הארמיים, ופעם אחת כשפרצו צבאות בן הדר הראשון מלך ארם לגבול ישראל, הוכרח עמרי למסור לרשותו ערי-גבול אחרות במלכותו, ובשומרון עיר המלוכה הוקצו לסוחריו ארם חוצות מיוחדים לדירה ולמסחר.

כך נאחזה מלכות ישראל בסכך מלחמת המדינות. עמרי הוא המלך הראשון בישראל ששמו נזכר ברשימות הזכרון של עמים אחרים. במדינות אשור ידועה היתה בימים ההם מלכות בית עמרי (bit Humri), הנזכרת בכתבי-היתדות האשוריים בצד ארם וצור.

8: 38. אחאב ואיזבל; התרבות הצידונית.

אחרי מות עמרי ישב על כסאו אחאב בנו (875—853 לערך), שנשא את איזבל הצידונית לאשה. על פי הוזהר החיצוני ורבו היחוסים עם המדינות ימי מלכות אחאב דומים לימי מלכות שלמה. אחאב לא היה שואף קרבות וכל סעיניו נתונים היו להתפתחות שלוח של המדינה ולהדר החצר. הבריתות עם צור ויהודה הבטיחו, לכאורה, את השלום החיצוני לישראל. בתקן החיים הפנימיים לקח לו אחאב למופת את צור, מילדת איזבל אשתו. המלכה הישראלית החדשה, אשה עריצה ורודפת אחר הכבוד, השתתפה בשקידה רבה בעסקי הממשלה. בת-

המלכות בצידון ובישראל התחננו בזוג זה, שהשתדל להחיש גם את ההתמוגגות התרבותית של שני העמים. סוחרים וכהנים צידוניים הציפו את שומרון. במהירות יתרה נתפשטו כאן המנהגים והמדות של ארץ־הים העשירה: אהבת המותרות וחיי חירות ושמחה, עבודת אלילים ומושנים דתיים מתאימים. מחצר המלך יצאה התרבות החדשה, שהיתה למורת רוח לתמימי־דרך האוחזים במדות אבותיהם. המלכה איזבל קבצה מסביב לה המון נביאי־הבעל ועל־פי בקשתה בנה אהאב בשומרון מקדש וכזבח לבעל צור הוא מלקרת (מלך־קרת). על יד הזבוח עמדה גם אשרה, סמל האלילה עשתורת. במקדש זה היו כהני־הבעל הצידוניים מכהנים ועובדים את האלהים על פי דרכם. נוהגים היו להתפלל בקול גדול, לצאת במחולות, ויש שהיו מתוך התפעלות, מתגודדים בחרבות ורמחים עד שפך דם, כדרך הגזירים המושלמים בימי הביניים ובימינו. ועבודה זרה זו מצאה לה מהלכים בין הקרובים למלכות מבני מרום עם הארץ בישראל.

התרבות הצידונית החומרית יכולה היתה בכללותה להשפיע על התפתחות ישראל לטובה, אבל הפולחן המזור גרם רעה לעם. ספורי המקרא מתארים בצבעים עכורים את הסכנה שארבה בימים ההם לרוח הלאומי־הדתי בישראל מתוך העבודה הזרה שנמשכו אליה רוב בני ישראל, עד שלא נשארו אלא שבעת אלפים, כל הברכים אשר לא כרעו לבעל. אין זאת אומרת, כי המוני העם סרו מאחרי יהוה והלכו אחרי הבעל, כאן חזר ונשנה חיון רגיל בדברי ימי קדם: כלאים של פולחן (סינקרטיזמוס), כמו שהיה הדבר גם בימי השופטים בהשפעת עבודת הבעל הכנעני. במקרא נקרא חיון זה בשם פסוה על שתי הסעיפים, כלומר פלוג על סף מקדש יהוה ומקדש בעל כאחד. במושגיהם של בני מרום עם הארץ, ואהאב בתוכם, לא נכוה יהוה מחופתו של בעל. אהאב בעצמו שעשה את הרע בעיני יהוה כינה את בניו בשמות לכבוד יהוה: אחויה, יהורם, עתליה ויה הוא קיצור מן יהוה. אחרות מוהלטת של האלהות לא היתה עדיין מפותחת ומושג אל יהוד בעולם ממושמש היה כל־כך, עד שרבים ממעריצי יהוה לא הרגישו בערבוב הפולחנות את ערבוב ההשקפות הסותרות זו לזו. הדת נראתה בעיני המאמין כמנהג ולא כתורה, וכשערבב את הצורות לא הרגיש כי הוא מערבב מושגים מתחלפים. רק המועט שבעם הבין את השקר שבשניות דתית זו. מתוך המועט הזר כמו אנשי־אמונה שומרי משמרת הקבלה הלאומית הקדומה, ודיו בתוכם קנאים נלהבים שיצאו בתוכחות סוערות כלפי שתי הרשויות באלהות וכלפי התרבות

1 כשברי התרם, שנמצאו בשנת 1811 במקום היכלו של אהאב בשומרון, הפכילים רשימות המנות שהוכאו למלך, מצויים בין השמות הפרטים גם צירופי יהוה וגם צירופי בעל, ויש בהם גם רמזים לפולחן יהוה בצורת עגל.

הורה בכלל. בעם נקראו מטיפים אלו בשם נביאי יהוה, בנגוד לכומרי האלילים וחרטומיהם שנקראו בשם נביאי הבעל. ולפי שנביאי יהוה היו מוכיחים בגלוי את מצדדי התרבות הצידונית, היתה איזבל, בהסכמת אחאב, רודפת את המוכיחים באכזריות. לפי המסופר במקרא צותה להכרית את כל נביאי יהוה. רבים מהם נהרגו וקצתם ברחו ונסתתרו במערות ובחגוי הסלעים, ומצדדיהם היו מביאים להם לשם אוכל בסתר. עובדיה אשר על הבית, למשל, החביא חמשים איש במערה וכלכלם שם בלחם ומים.

הנגוד להשפעת חוץ נתגלה בשתי צורות: במחאה נגד הפולחן הנכר והתרבות הנכרית. קצת מקנאי יהוה ראו בישוב העירוני משום קלקול מוסרי והתרחקו למדבריות ולהרים כדי לחיות שם חיי סהרה. לאחר שנאשו מלהציל אחרים מן החטא בקשו להציל את נפשם הם. כת הַקְבִּיִּים, ויונדב בן רכב בראשה, החננדה לכל תרבות המיוסדת על עבודת-אדמה וחרושת. הרכבים היו שוכנים באהלים על פני הערבה ועוסקים במרעה צאן כעברים הקדמונים הנודדים; לבם רחק מתענוגות הכרך ומשאת נפשם היתה שהעם ישוב למדות-הפשמות. לפי עדותו של ירמיה הנביא היו הרכבים עוד בימיו, לאחר שלש מאות שנה, מקיימים דברי יונדב בן רכב רבם: לא תשתו יין... ובית לא תבנו וזרע לא תורעו וכרם לא תטעו... כי באהלים תשבוי. גדרכי הרכבים הלכו גם הנזירים, שהיו בדלים מן היין וכל מיני מותרות ומגדלים את שערם פדע ועיי מליב י' מיו ואילך; עמוס ב' י'א-י"ב; ירמיה ל"ה. שתי הכתות הללו התנגדו בשב ואל תעשהי אל התרבות הורה שהלכה ונתפשטה בעם. אבל תפקיד היסטורי חשוב נפל בחלקם של הנכורים שנלחמו בקום ועשהי — הם נביאי יהוה המוכיחים הקנאים.

§ 34. אליהו הנביא, הקנא לתרבות הלאומית.

בראש הנביאים הלאומיים, שנלחמו בתרבות הורה, עמד איש הרוח אליהו (אלי-יהוה), יליד העיר תשבה בגלעד. אליהו היה מקפיד על סהרת עבודת-יהוה ועצמיות האומה וראה במנהגים החדשים תחלת רקבון בעם. סתמרר היה גם על התרבות הצידונית ותועבותיה גם על השניות הדתית, שמתוכה היו בני אדם הסכירים בפייהם את יהוה לאלהי ישראל בונים מזבחות לבעל. באישיותו של אליהו הוכרו יחדו נזיר קפדן ולוחם נלהב, פרוש הברזל מן הבריות ומטיף עממי. עתים היה מתבודד במדבר הרחק משאון העיר, ועתים היה מופיע בשומרון כסער מתחולל ומטטיר את תוכתו על המלך והעם. בעיני המון העם מופלא היה בחיצוניותו ודרך חייו: היה לבוש אדרת-שער נסה, מגדל שער ארוך, פרוש

לפרקים מאכילת בשר ושתיית יין, ובכלל מתעב את התענוג והחנאה, נחשב היה לאישהאלהים ועושה-סלא, וכמה אנדות נוצרו על אודותיו. מספרים היו כי בשעה שנחתר בנחל כרית אשר על פני הירדן מחמת רדיפות איזבל היו העורבים מביאים לו אוכל בבוקר ובערב; כשישב בעיר צרפת שבצידון בבית אלמנה עניה אחת החיה את בנה הנוטה למות, וכשהיה רעב בארץ ולא נשאר לאלמנה אלא מלוא כף קמח בכד ומעט שמן בצפחת ניבא לה אליהו כי, כד הקמח לא תכלה וצפחת השמן לא תחסר ער יום תת יהוה נשם על פני האדמה! — ונבואתו נתקיימה.

מתוך זכותו היתרה של אישהאלהים היה אליהו מעיו להניד את האמת המרה גם בפניו של המלך, הנביא הוכיח את אחאב על טעויותיו הדתיות ועל מעשיו הרעים מצד המוסר, התננשות עזה אהת בין הנביא והמלך מתוארת במקרא כדברים האלה: כרם היה לנבות הזורעאלי אצל היכל אחאב מלך שומרון, וידבר אחאב אל נבות לאמר: תנה לי את כרמך ויהי לי לנן ירק כי הוא קרוב אצל ביתי ואתנה לך תחתיו כרם טוב ממנו, ואם טוב בעיניך אתנה לך כסף מחיר זה; ויאמר נבות אל אחאב: תלילה לי מיהוה מתתי את נחלת אבותי לך; ויבוא אחאב אל ביתו סר וזעף על הדבר אשר דבר אליו נבות הזורעאלי... וישכב על מטתו ויסב את פניו ולא אכל לחם; ותבוא אליו איזבל אשתו ותדבר אליו: מה זה רוחך סרה ואינך אוכל לחם?; וידבר אליה [כל אותו המעשה]... ותאמר אליו איזבל אשתו: אתה עתה תעשה מלכה על ישראל?; קום אכל לחם וייטב לבך, אני אתן לך את כרם נבות הזורעאלי; ותכתוב ספרים בשם אחאב... ותשלח ספרים אל הזקנים ואל החורים... ותכתוב בספרים לאמר: 'קראו צום והושיבו את נבות בראש העם והושיבו שנים אנשים בני בליעל נגדו ויעידוהו לאמר: ברכת אלהים ומלך! והוציאוהו וסקלוהו וימות'; ויעשו אנשי עירו הזקנים והחורים... כאשר שלחה אליהם איזבל... ויהי כשמוע אחאב כי מת נבות ויקם אחאב לרדת אל כרם נבות הזורעאלי לרשתו; ויהי דבר יהוה אל אליהו התשבי: קום רד לקראת אחאב מלך ישראל אשר בשומרון... ודברת אליו: הרצחת וגם ירשת!... במקום אשר לקקו הכלבים את דם נבות ילקו הכלבים את דמך גם אתה... ונתתי את ביתך כבית ירבעם בן נבט וכבית בעשא בן אחיה, בהתננשות זו אנו רואים את הנביא נלחם באומץ-לב גם בשרירות-הלב של מושל הארץ וגם בעגל החברתי.

לפרקים, בהשפעת פנעים קשים, היו המלך והממשלה נוטים לחדש פולחן יהוה לבדו כמקדם — ואז נעשה אליהו הנביא לנבור השעה. פעם אחת היה רעב חזק בשומרון, שלש שנים רצופות לא היה נשם בארץ, התבואה כשדות לא

נתבשלה ויושבי הארץ רעבים היו ללחם¹. רבים ראו ברעב זה אות-חמה של יהוה המיסר את הארץ על חטאי יושביה, והכירו בצורך השעה: להשיב חמת האל הזועם. מקיים היו לעשות זאת באמצעות אליהו הנביא, אבל לא מצאו אותו בשומרון. ויהי היום ואחאב נוסע על פני הארץ והנה אליהו לקראתו. ויהי כראות אחאב את אליהו ויאמר אחאב אליו: האתה זה עוכר ישראל? ויאמר: לא עכרתי את ישראל כי אם אתה ובית אביך בעונכם את מצות יהוה ותלך אחרי הבעלים². הנביא דרש לשם הצלת הארץ להקים את הדת הלאומית על מכונה ואחאב הסכים בצר לו. התחילה המלחמה המכרעת במצודי הפולחן הכפול. האגדה המקראית מספרת מעשה זה כדברים האלה:

וַיֹּאמֶר (אֱלֹהֵי) לֵאחָאֵב: ... שְׁלַח קְבוּץ אֵלַי אֶת כָּל יִשְׂרָאֵל אֶל הַר הַכְּרִמְל וְאֵת נְבִיאֵי הַבַּעַל אַרְבַּע מֵאוֹת וְחֲמִשִּׁים וּנְבִיאֵי הָאֱשֵׁרָה אַרְבַּע מֵאוֹת וְאוֹכְלֵי שׁוֹלְחַן אִיזְבֵּל; וַיִּשְׁלַח אֶחָאֵב בְּכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּקְבֹּץ אֶת הַנְּבִיאִים אֶל הַר הַכְּרִמְל. וַיֵּגֶשׂ אֱלֹהֵי אֵל כָּל הָעָם וַיֹּאמֶר: עַד מָתַי אַתֶּם פּוֹסְחִים עַל שְׁתֵּי הַסְּעוּפִים, אִם יְהוָה הוּא הָאֱלֹהִים לָכֵן אַחֲרָיו וְאִם הַבַּעַל לָכֵן אַחֲרָיו. וְלֹא עָנָה הָעָם אוֹתוֹ דְּבַר. וַיֹּאמֶר אֱלֹהֵי אֵל הָעָם: ... יִתְּנוּ לָנוּ שְׁנַיִם פְּרִים וַיִּבְחָרוּ לָהֶם הַפָּר הָאֶחָד וַיִּנְתְּחוּהוּ וַיִּשְׂמוּ עַל הָעֵצִים וְאִשׁ לֹא יִשְׂמוּ וְאִנִּי אַעֲשֶׂה אֶת הַפָּר הָאֶחָד וְנִתְּתִי עַל הָעֵצִים וְאִשׁ לֹא אֲשִׂים. וּקְרֹאתֶם בְּשֵׁם אֱלֹהֵיכֶם וְאִנִּי אֶקְרָא בְּשֵׁם יְהוָה. וְהָיָה הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר יַעֲנֶה בְּאִשׁ הוּא הָאֱלֹהִים; וַיַּעַן כָּל הָעָם וַיֹּאמְרוּ: יִשׁוּב הַדְּבַר... וַיִּקְחוּ (נְבִיאֵי הַבַּעַל) אֶת הַפָּר אֲשֶׁר נָתַן לָהֶם וַיַּעֲשׂוּ וַיִּקְרְאוּ בְּשֵׁם הַבַּעַל מִהַבּוֹקֵר וְעַד הַצֹּהֲרִים לְאֹמֶר: הַבַּעַל עָנָנוּ, וְאִין קוֹל וְאִין עֹנָה... וַיְהִי בַצֹּהֲרִים וַיִּהְיֶה בָהֶם אֱלֹהֵי וַיֹּאמְרוּ: יִקְרָא בְּקוֹל גְּדוֹל כִּי אֱלֹהִים הוּא, כִּי שִׁיחַ וְכִי שִׁיחַ לֹא וְכִי דֶרֶךְ לֹא אוֹלֵי יֶשֶׁן הוּא וַיִּקְצוּ. וַיִּקְרָא וּבְקוֹל גְּדוֹל וַיִּתְגַּדְּדוּ כַּמִּשְׁפָּט בַּחֲרֻבוֹת וּבְרַסְחִים עַד שֶׁפָּךְ דָּם עֲלֵיהֶם, וַיְהִי כַעֲבוֹר הַצֹּהֲרִים וַיִּתְנַבְּאוּ עַד לַעֲלוֹת הַמִּנְחָה וְאִין קוֹל וְאִין עֹנָה וְאִין קֶשֶׁב... וַיְהִי בַעֲלוֹת הַמִּנְחָה וַיֵּגֶשׂ אֱלֹהֵי וַיֹּאמֶר: אֱלֹהֵי אַבְרָהָם יִצְחָק וַיִּשְׂרָאֵל, הַיּוֹם יוֹדַע כִּי אַתָּה אֱלֹהִים בְּיִשְׂרָאֵל וְאִנִּי עַבְדְּךָ וּבְדִבְרֶךָ עֲשִׂיתִי אֶת כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה. עָנָנוּ הִי עָנָנוּ... וְתַפּוּל אִשׁ הִי וְתַאֲכַל אֶת הָעוֹלָה וְאֵת הָעֵצִים... וַיֵּרָא כָּל הָעָם וַיִּפְּלוּ עַל פְּנֵיהֶם וַיֹּאמְרוּ: יְהוָה הוּא הָאֱלֹהִים יְהוָה הוּא הָאֱלֹהִים, וַיֹּאמֶר אֱלֹהֵי לָהֶם: יִתְּפֹשׂוּ אֶת נְבִיאֵי הַבַּעַל אִישׁ אֶל יִסְלַט מֵהֶם, וַיִּתְּפֹשׂוּ וַיּוֹרִידֵם אֱלֹהֵי אֶל נַחַל קִישׁוֹן וַיִּשְׁחַטֵם שָׁם.

אחאב מוכן היה להכניע לרצון יהוה ונביאו, אבל איזבל המלכה נשבעה להגנם באליהו על הרינת כהני הבעל. אליהו ברח ליהודה ומשם המדבריה. שם

¹ עֵד בַּצֹּהֲרִים כִּיִּסֵּם הָחֵם בַּצִּירֹן, כִּיִּסֵּם מַלְכוּת אֶתְבַּעַל, מִסְפָּר נִם הַמִּסְפָּר הַזֶּהוּ קִנְדֻרוֹם סְאָסְמוֹס (עֵי קְרִיטִינִיּוֹת חִי יֵי).

² נְבִיאֵי הָאֱשֵׁרָה נִזְכְּרוּ רַק מִפְּנֵי אֶחָד (מִלֵּיא יֵיחַ יֵי) וְאֶחָד כֵּךְ בַּמִּרְצָה הַסְּפֹר לֹא נִזְכְּרוּ אֶלָּא נְבִיאֵי הַבַּעַל. כְּנִרְאָה נִסְפָּו נְבִיאֵי הָאֱשֵׁרָה כִּיִּדֵי עוֹרֵךְ מֵאוֹתָהּ, לִפִּי סֶעֱלֵד מִזְבְּחוֹת הַבַּעַל הַזֶּהוּ מַצִּיחַ עֲלֵיהֶם רֹב נִם אֶסְרָה בַּצֹּהֲרִים עַץ אוֹ תוֹרֶשֶׁה.

הגיע עד הרהאליהם חורב, הוא סיני, ולן במערה וראה בחזון כי מהפכה מתרחשת לבוא במלכות ישראל.

§ 35. מלחמות ארם; מפלצת אשור.

אחאב שהיה בטבעו רודף שלום נסתבך בשנות־מלכותו האחרונות נכמה מלחמות בעטים של בני ארם־דמשק ומלכם בן־הדרד השני. מלכות דמשק עלתה בימים ההם לגדולה ועמדה בראש ברית מלכיות ארם. ארם, שנמצאה בין אשור השואפת למשול בכפה וישראל הרודף שלום, היתה נלחמת באשור מלחמת־מגן ובישראל מלחמת תגרה. בן הדרד השני, שזכר נצחונותיו של אביו על עמרי, עלה אף הוא על שומרון עם המלכים הכפופים לו ובחיל גדול שם מצור על העיר. אחאב נבהל מפני האויב ומוכן היה להכנע. אבל בן־הדרד התנה תנאים משפילים כל כך (כספך וזהבך ונשיך ובניך לי תתן) עד שמלך ישראל לא יכול לקבלם. וכשקרא את זקני הארץ למועצה יעצו אף הם להלחם באויב המהוצף עד קצה נבול האפשרות.

לפי המסופר במקרא נשבע בן־הדרד, בכעסו על ישראל המתקומם כנגדו, כי יציף את אדמת שומרון באנשי צבאו, ועל זה צוה אחאב להשיב לו: אאל יתהלל חוגר כמפתח. אחאב לקח עמו גרוד של נערי שרי המדינות וחלק מן העם היוצא לצבא והתגמל על מחנה ארם לפתע פתאום בשעה שמלכם שתה לשכרה בסוכותיו, הוא והמלכים, שלשים ושנים מלך עוזר אותו. הארמים הוכו מכה רבה וינטו ארם וירדסם ישראל, וימלט בן הדרד מלך ארם על סוס ופרשים.

ויהי לתשובת השנה ויפקוד בן־הדרד את ארם ויעל אפקה (בעסק וירעאל) למלחמה עם ישראל, ועבדו מלך ארם אמרו אליו: יאלהי הרים אלהים על כן חזקו סגנו ואולם נלחם אתם במישור אם לא נחזק מהם; ויחגו בני ישראל נגדם כשני חשופי (ערדי) עוים, וארם סלאו את הארץ; ויחגו אלה נוכח אלה שבעת ימים, ויהי ביום השביעי ותקרב המלחמה ויכו בני ישראל את ארם מאה אלף רגלי ביום אחד; וינטו הנותרים אפקה אל העיר ותפול החומה על עשרים ושבעה אלף איש הנותרים, ובן הדרד גם ויבוא אל העיר חדר בחדר; ויאמרו אליו עבדיו, הנהינא שמענו כי מלכי בית ישראל מלכי חסד הם, נשימה נא שקים במתנינו וחבלים בראשנו ונצא אל מלך ישראל אולי יחיה את נפשך; ויחגרו שקים במתניהם וחבלים בראשיהם ויבואו אל מלך ישראל ויאמרו: יעברך בן הדרד אמר: תחינא נפשי, ויאמר: העודנו חי? אחי הוא!... ויצא אליו בן הדרד ויעלהו על המרכבה; ויאמר אליו (בן הדרד): הערים אשר לקח אבי מאת אביך אישיב וחוצות תשים לך בדמשק כאשר שם אבי בשומרון, ויכרת לו ברית וישלחהו. מרת החסידות של אחאב נחשבה בעיני רבים למעות מדינית שיש בר

משום סכנה, ואחר מבני הנביאים הוכיח את אחאב על ששילח מידו אויב קשה זה, שבודאי ישתמש בהודמנות ראשונה לתתנפל שוב על ארמת ישראל, וכך היה. לאחר שנשתחרר בן הדר לא מלא את כל הבטחותיו ולא החזיר את רמת-גלעד לישראל. כבוד מלכות ישראל דרש לענוש את מלך ארם שלא עמד בדבריו, ואחאב התחיל מתכונן למלחמה חדשה עם ארם.

כזה היה מצב מלכות ישראל בין המדינות בימים ההם על סמך ספורי המקרא בסי מלכים, שבהם המאורעות המדיניים קבועים במסגרת הסבר דתי קיצוני. כתבי-הידות האשוריים מעמיקים את השקפתנו על היחסים בין המדינות שבקדמת אסיא באותה תקופה. אשור, יורשת שלטון בכל בארם נהרים, התחילה סן המאה התשיעית ואילך מרחיבה את נבולותיה, ביחוד לצד חוף ים התיכון. ודרכה זה היה גורר עיי ארם, צידון ישראל ויהודה. התעודה של אשור היא איסוא—לבצוע מתחלה את ארם וצידון, ואחריהן יניע תור ישראל ויהודה.

קול צעדה אשור נשמע מאחורי הקלעים של ההיסטוריה עוד בימי אחאב. אשור גרסל מלך אשור (885—860) עובר עם חילו דרך הארצות שבין נהר הדיקל והלבנון ומניע עד לים הגדול של ארץ האמוריים, כלומר לים התיכון. כובש הוא את מלכות-ארם הסמוכה לו, היא סדן-ארם, על נבול סוריא וארם נהרים, אחיז הולך הוא לאורך הלבנון לחוף ארץ כנען ומשים מס על מלכי צור, צידון, נבל, ארוד ושאר ערי הפיניקיים (ברשימות נמנו דברי המסים: והב. כסף, נחושת, כלי מתכת וגם ארזי לבנון). ושלמנאסר השני שמלך אחיז (860—825) מניע עד ראש ארם, היא דמשק, ונלחם מלחמה כבדה עם אותו בן הדר עצמו (בכתובות האשוריות הוא נקרא ביר-אדרי או הדר-אדרי) שנלחם בו אחאב. בשנת 864 שלמנאסר מולך את חילו מנינוה כלפי מלכי ארץ החתים, הם הארמיים, על יד קרקר, בארם צובה, נלחמו האשוריים עם צבאות-הברית של סוריא וארץ ישראל, והכתובת האשורית, המתנה נכורותיו של שלמנאסר, אומרת כי מלך אשור נחל נצחון על ייב מלכי-הברית של ארם וארץ כנען: כאן, בצד ביר-אדרי מדמשק ואירחולן מחמת וכן גם מלכי צור ועמון. נזכר גם אחאב הישראלי, שבא בעשרת אלפים אנשי צבא ובאלפים רכבי-מלחמה, וכנן נחשב אחאב לבעל-בריתם של מלכי ארם וכנען הנלחמים עם הכובש האשורי. קשה להגיד, אם היתה השתתפות זו פרי הידידות שבין ישראל וצידון או ברית ומנית עם ארם-דמשק מאונס. יחנן, שמלחמת-רבים זו עם אשור הלה באותה תקופת ברית-השלום בין ישראל וארם, שבה המתין אחאב לקיום הבטחותיו של בן הדר, שריסוהו אחרי-כך, בכל אופן, סן הכתובות האשוריות יוצא בכירור, כי ישראל השתתף במעשה בפוליטיקה הגדולה של הימים ההם. סכנת אשור איימה

על מלכות ישראל רק מרחוק, ואורבת היתה לפי שעה רק לשכן הרע, לארם. ואולי סכנה זו היא שגרמה לארם לעלות על המערב, על אדמת ישראל הרחוקה מן הסכנה. לפי המסופר במקרא, נלחם אחאב שוב עם ארם בשנה האחרונה למלכותו מלחמת-הגרה כדי להשיב את אדמת ישראל שנקרעה. במלחמה זו עזר לו יהושפט מלך יהודה, בן אסא המלך שנלחם בשעתו עם מלכות-ישראל בסיוע ארם (§ 81).

§ 36. אחאב ויהושפט. מות אחאב.

בשעה שאחאב מלך בישראל מלך ביהודה יהושפט בן אסא (874—859 לערך). לפי המסופר במקרא היו ימי מלכותו שקטים ושלוים. יהודה פטורה היתה מאותן המלחמות והמהומות שרוששו את שומרון. אויבים היצוניים תקיפים לא חגו סביבה. האדומיים היו כפופים למלכי יהודה, ואחד ממלכיהם היה מושל בארץ כנציב מלך יהודה. נסיונם של האדומיים למרוד ביהודה בסיוע מואב ועמון (מסופר בהרצאה משושששת בסי דברי הימים) לא הצליח. ומכיון ששלט יהושפט באדום ובדרכים המליכות ליסוף חידש את מסחר-הים עם ערב והודו, שתחלתו בימי שלמה. כנראה, נתקרבה יהודה באמצעות אחאב אל צור, שרתי בימים, שעוד בימי שלמה נצטרף לה ישראל במסעות הים. יהושפט צוה לבנות אניות בעציון-נבר היא אילת על שפת ים סוף ולשלוח אותן לדרך רחוקה, אבל האניות נשברו ברוח-סערה, ומסחר-הים לא נתפתח. בענינים הפנימיים הלך יהושפט בדרך אסא אביו. לעשות הישר בעיני יהוה, אך הבמות לא סרו, עוד העם מובחזים ומקטרים בבמות. לפי המסופר בסי דברי-הימים המאוחר היה יהושפט שולח את הלויים בערי יהודה, ועמם ספר תורת יהוה ללמד את העם, וכן גם העמיד בכל עיה ועיר שופטים שהיו כפופים לבית דין הגדול בירושלים. ולמרות חסידותו זו התחתן עם אחאב, הרשעי מלך ישראל. ברית שומרון ויהודה, שנכרתה בימי עמרי, קרבה גם את בחייה-מלכות שנשתי המדינות. עתלוי בת אחאב סאיזבל הצידונית נישאה ליהורם בן יהושפט, ויווג זה גרר אחריו מאורעות קשים ליהודה ולמלכות בית דוד.

ויאמר (אחאב) אל יהושפט: היתלך אצו למלחמה רמת גלעד? ויאמר יהושפט אל מלך ישראל: כמוני כסוף כעמי כעסף כפופי כפופיך; ויאמר יהושפט אל מלך ישראל: דרש נא כיום את דבר יהוה. ויקבץ מלך ישראל את הנביאים כארבע מאות איש ויאמר אליהם: האלך על רמת גלעד למלחמה אם אחרל, ויאמרו: עלה ויתן ארני ביד המלך; ויאמר יהושפט: האין פה נביא ליהוה עוד ונדרש מאותו! ויאמר מלך ישראל אל יהושפט: עוד איש אחד לדרוש את

יהוה מאותו ואני שנאתיו כי לא יתנבא עליו טוב כי אם רע, מיכיהו בן ימלה.
 ויאמר יהושפט: אל יאמר המלך בן. ויקרא מלך ישראל אל סרים אחד ויאמר:
 מהרה מיכיהו בן ימלה... ויבוא אל המלך, ויאמר המלך אליו: מיכיהו הנלך אל
 רמת גלעד למלחמה אם נחרל, ויאמר אליו: עלה והצלח ונתן יהוה ביד המלך.
 ויאמר אליו המלך: עד כמה פעמים אני משביעך אשר לא תדבר אלי רק אמת
 בשם יהוה. ויאמר: ראיתי את כל ישראל נפוצים אל ההרים כצאן אשר
 אין להם רועה... ויאמר מלך ישראל: שימו את זה בית הכלא והאכילוהו לחם
 לחץ ומים לחץ עד בואי בשלום.

נבואת הפורענות של מיכיהו נתקיימה. צבא אחאב ויהושפט עלה על רמת
 גלעד ונפגש שם בצבא בן-הרד. בשעת הקרב צוה בן-הרד לשריו המיטיבים
 לקלוע אל השערה: לא תלחמו את קטן ואת גדול כי אם את מלך ישראל לבדו.
 אחאב התחפש כדי שלא יכירוהו, אבל אחד הארמיים פגע בו לתומו. המלך
 מת בו ביום בפצע שנמצע. מיד עבר קול במחנה: איש אל עירו ואל ארצו.
 יהושפט שב לירושלים, ונופת אחאב הובאה לשומרון ונקברה שם. הקנאים מכת
 אליהו ראו במיתה זו עונש מן השמים על היותורים שויתר אחאב לעבודת
 ולתרבות זרה.

§ 37. בני אחאב. אלישע הנביא.

אחרי אחאב עלה אחזיה על כסא המלכות ומלך רק שנתיים (852—853).
 כנראה היה מושל בעצת איזבל אמו ורוח הנביאים הלאומיים לא היתה נוחה
 הימנו. לפי המסופר במקרא נפל פעם. בעד השבכה בעליתו אשר בשומרון ויחל,
 וישלח מלאכים ויאמר אליהם: לכו דרשו בבעל זבוב אלהי עקרון אם אחיה
 מחלי זה. מעשה זה של דרישה לאלהי נכר הרניז את טובי העם, ואלהיו
 הנביא יצא לקראת המלאכים ונער בהם בנייפה: לכו שובו אל המלך אשר
 שלח אתכם ודברתם אליו: כה אמר יהוה המבלי אין אלהים בישראל אהה שולח
 לדרוש בבעל זבוב אלהי עקרון? לא עברו ימים מועטים ואחזיה מת ועל
 כסא המלכות עלה יהורם אחיו (842—862).
 שנות-מלכותו המועטות של יהורם היו סוערות ביותר. היחוסים שבין
 העמים הלכו ונסתבכו. שמי. מלכות עמרי התקדרו עבים מכל עברים. אחרי
 מות אחאב פשעו במלכות ישראל עובדי-המס הקודמים, הם בני מואב, שנכבשו
 בימי עמרי. מישע מלך מואב סירב לשלוח למלך ישראל את מס השנה שלו:
 מאה אלף כרים ומאה אלף אילים צמרי (בני מואב, יושבי עבר הירדן מזרחת,
 עסקו ביהוד בנידול צאן). יהורם החליט לענוש את המלך המורד. וכשעלה
 עליו למלחמה גלוה אליו גם יהושפט מלך יהודה. על צבא ישראל ויהודה נוסף

גם צבא אדום ובראשו מלך אדום שהיה כפוף ליהודה. צבאות־הברית הלכו דרך מדבר אדום. ולא היה מים למחנה ולבהמה אשר ברנליהם, אבל סוף סוף הגיעו לארץ מואב והתחילו מחריבים את הארץ: והערים יהרוסו, וכל חלקה טובה ישליכו איש אבנו ומלאוהו, וכל מעין מים יסתמו וכל עץ טוב יפילו. מישע נמלט עם שיירי צבאו המוכה למדבר קיר חרושת (הוא קרק של עכשיו). שם צרו עליו צבאות הברית. מישע נסה להבקיע עם גדודו דרך חיל הצרים ולא הצליח. מרוב יאוש לקח מישע, כמסופר במקרא, את בנו הבכור והעלהו על החומה עולה לכמוש אלהי מואב כדי לרצות את כעסו. קרבן זה עורר רוח חיל מואב עד שעלה בידו להכות את הצרים אחור. צבאות הצרים נסעו משם, ומואב נעשתה עומדת ברשות עצמה.

מישע מלך מואב קבע מזכרת לשחרור ארצו בכתובת עי אבן מצבה, שהקים לכבוד המאורע על יד במת מזבחו. וזהו נוסח המזכרת. שיש להוציא ממנה ידיעות היסטוריות חשובות, לאחר שנמלק את דברי־ההתפארות הרגילים של מנצחים 1:

אנך (אנכי) מישע בן כמוש בן מלך מואב הדיבונני. אבי מלך על מואב שלשין שת (שלשים שנה); ואנך מלכתי אחר אבי, ואעש הבסת הזאת לכמוש בקרחה — כי הראני בכל שונאי. עמרי מלך ישראל ויענו את מואב ימין רבין (ימים רבים), כי יאנף כמוש בארצו, ויחלפו בנו, ויאמר גם הוא: אענו את מואב — ויירש עמרי את ארץ מיד בא; וישב בה (ישראל) ימיו וחצי ימיו בנו ארבעין שת — ואיש נד ישב בארץ עטרות מעולם ויבן מלך ישראל את עטרות, ואלתחם (ואלחם) בקיר (בקריה), ואחזה ואהרג את כל העם, ראית (ראוה) לכמוש ולמואב — ויאמר לי כמוש: לך אחוז את גבו על ישראל, ואהלך בלילה, ואלתחם בה מבקוע השחרית עד הצהריים, ואחזה ואהרג כל שבעת אלפין גברין וגורין (צעירים) ונבירות וגוריות ורחמות, כי לעשתר כמוש החרטתיה, ואקח משם את כלי יהוה ואסחבהם לפני כמוש, ומלך ישראל בנה את יהץ וישב בה. בהתלחמו בני, ויגרשהו כמוש מפני; ואקח ממואב מאתין איש — ואשאהו ביהץ ואחזה לספות על דיבון, אנך בניתי קרחה, חומת היערין וחומת העופל, ואנך בניתי שעריה ואנך בניתי מגדלותיה ואנך בניתי בית מלך — ובור אין

1 אבן המצבה של מישע נמצאה בשנת 1868 בחורבות דיבון, ממזרח לים המלח. האבן היתה משמשת קדושה לערביאים וישבי המקום, וכשנודע להם כי חכמים מאירופא מבקשים לקחתה משם, נפצו אותה לשברים, אבל השברים נתלקפו ונצטרפו והובאו אל היכל הלובר שבפאריס, ושם הם נמצאים עד היום. עוד לפני השבירה נעשתה העתקה מן האבן. בכתובת ליד שורות, האותיות הן בכתב העברי הקדמון. כתובת זו היא הכתובת העברית הקדומה ביותר שנמצאה על אדמת ארץ ישראל. האבן הוקמה בשנת 840 לפני סה"נ לערך. אנו מביאים כאן את הכתובה כלשונה, אבל בכתוב מלא (הכתיב שלה חסר אמות־הקריאה לנמרי).

בקרוב הקיר בקרחה, ואומר לכל העם עשו לכם איש בור בביתו. ואנך כרתי המכרתת לקרחה באמרי ישראל.
 במקום אחד נאמר בכתובת זו, כי לאחר נצחוננו של מואב, ישראל אבד אבד עולם. גוזמא מפורשת זו מכוונת אולי לצרה שבאה על מלכות בית עמרי במלחמתו עם אויב תקיף ממואב, הוא ארם.
 הקרבות בין ישראל וארם לא פסקו כל ימי מלכות יורם. פעם אחת צרו הארמיים על שומרון. ויהי רעב גדול בשומרון — ויהי מלך ישראל עובר על החומה, ואשה צעקה אליו לאמר: הושיעה אדוני המלך, ויאמר: אל יושיעך! מאין אושיעך. המן הגורן או מן היקב? ויאמר לה המלך: מה לך? ותאמר: האשה הזאת אמרה אלי: תני את בנך ונאכלנו היום ואת בני נאכל מחר, ונבשל את בני ונאכלהו; ואומר אליה ביום האחר: תני את בנך ונאכלנו, ותחבא את בנה; ויהי כשמוע המלך את דברי האשה ויקרע את בגדיו. אין לדעת, במה היה ננמר מצור זה, אלמלא הגיעה שמועה לארמיים, כי מלכי החתים ומלכי מצרים באו לנבולם. מיד ברחו לארצם ושומרון ננאלה. כנראה, הכוונה כאן לצבא שלמנאסר השני מלך אשור, שהיה עולה מדי שנה בשנה על סוריא ומחריב כמה מנלילותיה. מכתבי-היתדות האשוריים ידוע, כי מלחמות אלו נשנו בשנת 849 ובשנת 846, ואף כאן אנו מוצאים את מלכי ארם ובעלי בריתם. עשרים מלכי שפת הים, הנזכרים בכתבי-היתדות שמימי אחאב (ביראודרי מדמשק ועוד).

לא עברו ימים מועטים ובדמשק מת בן-הדד השני, שהיה שונא לישראל בנפש, ועל כסא המלכות עלה בורע אחד משרי צבאו, אדם מדלת-עם הארץ (בלשון הכתובת האשורית) ושמו חואל (חואלו). שנוי בית-המלכות לא שינה את היחס שבין ארם לישראל. חואל עלה על מלכות ישראל כדי ללכוד את הערים שנספתו אל אדמת ישראל בימי בן הדד. צבאות חואל ויורם נפגשו סמוך לרמות-גלעד, שהיתה עדיין סלע המחלוקת בין שתי המדינות, וכאן חגו מערכה מול מערכה. באחד הקרבות נפצע יורם ושב ליזרעאל להתרפא שם. לשד צבא ישראל בגלעד נתמנה יהוא, שהיה לפניו מקורב לאחאב, והוא תקיף בדעתו ורודף אחרי הכבוד.

מפלותיו של יורם הנבירו את התרעומת כלפי בית עמרי, שהכתה שרשים בחלק גדול מן העם מימי אחאב ואילך. המפלגה הלאומית ראתה סבת כל הצרות בעבודות הזרות, שהיה בית-המלכות נוטה אחריהן. איזבל המלכה השפיעה על עניני השלטון גם לאחר מות בעלה והשפעה זו מתגברת היתה לעצמיות האומה ולמשאת הנפש של נביאי יהוה. המפלגה הלאומית נוכחה, כי לא יהיה מנוח

לארץ כל זמן שהשלטון בידי בית עמרי. והנביאים השתמשו בתרעומת העם כדי לעורר נגוד עצום לבית המלכות ולהביא לידי מהפכה מדינית. בראש מתנגדי בית-עמרי עמד אלישע בן שפט. תלמידו של אליהו הנביא. בימי מלכות יורם כבר לא היה אליהו בחיים. אבל הספיק להכין לו ממלא מקומו. הוא אלישע. לפי המסופר במקרא. מצא אליהו את אלישע. והוא חורש שנים עשר צמדים — ויעבור אליהו אליו וישלך אדרתו אליו. ויעזוב את הבקר וירץ אחרי אליהו. כהשלכת האדרת הומין את החורש הצעיר לבוא בקהל הלוחמים לטובת האומה. אלישע הלך אחרי אליהו. לזה אותו בכל דרכיו ושרת אותו עד לסוף חייו של הנביא (לפי אמונת העם לא מת אליהו כשאר בשר-זרם אלא עלה. בסערה השמימה לעיני אלישע). לפני מותו מינה אליהו את אלישע לראש תלמידיו. בני הנביאים. שהכירו כי. נחה רוח אליהו על אלישע. בימי מלכות יורם כבר נתפרסם אלישע בארץ. עד שהוכרה המלך לשאול בעצתו בשעות הירום. למשל. בימי מריבת מואב ומצור שומרון ע"י הארמיים. באגדת העם אף אלישע עושה נפלאות כאלהו רבו: רופא הוא חולים ונוססים. משיב עמה בני אדם במזון מועט. מכה את האויבים בסנורים וכיוצא בזה. אפילו נכרים האמינו בכחו של הנביא הישראלי לעשות נפלאות. ונעמן שר צבא מלך ארם בא אליו. בסוסיו וברכבו להתרפא מצרתו.

דמות אנדית זו של אלישע האפילה בעיני הדורות הבאים על פרצופו ההיסטורי ועל תפקידו בחיי המדינה. ותפקידו זה חשוב היה הרבה יותר מתפקיד קיסם ועושה נפלאות. אלישע נבדל מאלהו רבו באופן הרבצת דעותיו. אליהו קנאי היה. מוכיח נלהב שבקש לעורר שני בהשקפות העם. ואלישע היה בעיקרו מטיף מדיני. ראש מפלגת המתנגדים לבית עמרי. אליהו קוה עדיין להדריך את המלך ומנהיגי העם בדרך האמת. ואלישע נואש מתקוה זו וראה את ההצלה רק במהפכה מדינית. כדי להוציא מהפכה זו אל הפועל כרת ברית סתר עם יהוא שר צבא ישראל. השר הסכים לדעת אלישע בדבר צורך המהפכה מפני טעמים אחרים: רוצה היה בירידת יורם כדי לעלות במקומו על כסא המלכות. ובשעה שיוורם הפצוע עזב את מערכות המלחמה ושב ליזרעאל ויהוא נמנה לראש הצבא שכמחנה הסמוך לרמת גלעד קרובה היתה משאת נפשו של השר והנביא להתנשם.

38 § אבדן בית עמרי. מלכות בית יהוא

תולדות המהפכה שנעשתה במלכות ישראל על ידי הצבא בסיוע מפלגת הנביאים. מסופרות בס' מלכים ב' כדברים האלה (ט' א'—ל"ז בהשמטות):

ואלישע הנביא קרא לאחד מבני הנביאים ויאמר לו: יחנור מתניך וקח סך השמן הזה בידך, ולך רמת גלעד, ובאת שמה, וראה שם יהוא בן יהושפט בן נמשי, ובאת והקיטתו מתוך אחיו, והבאת אותו חדר בחדר, ולקחת סך השמן, ויצקת על ראשו ואמרת: כה אמר יהוה, משחתוך למלך על ישראל'. וילך הנער הנביא רמת גלעד, ויבוא, והנה שרי החיל יושבים, ויאמר: ידבר לי אליך, השר'. ויאמר יהוא: יאל מי מכולנו? ויאמר: אליך, השר'. ויקם, ויבוא הביתה, ויצק השמן על ראשו, ויאמר לו: כה אמר יהוה אלהי ישראל, משחתוך למלך אל עם יהוה, אל ישראל, והכיתה את בית אחאב אדוניך, ונקמתי דמי עבדי הנביאים ודמי כל עבדי יהוה מיד איזבל ואבד כל בית אחאב, ויפתח הדלת וינס. ויהוא יצא אל עבדי אדוניו ויאמרו לו: ימדוע בא המשגע הזה אליך? ויאמר אליהם: יאתם ידעתם את האיש ואת שיחו... כזאת וכזאת אמר אלי: כה אמר יהוה, משחתוך למלך אל ישראל'. ויסהרו ויתקעו בשופר ויאמרו: מלך יהוא'. ויאמר יהוא: יאל יצא פליש מן העיר ללכת להגיד בזרעאל'. וירכב יהוא וילך יזרעאלה כי יורם שוכב שמה, ואחזיה מלך יהודה ירד לראות את יורם... ויצא יהורם מלך ישראל ואחזיהו מלך יהודה איש ברכבו, ויצאו לקראת יהוא, ומצאוהו בחלקת נבות הזרעאלי. ויהי כראות יהורם את יהוא ויאמר: השלום יהוא? ויאמר: ימה השלום? עד זוגי איזבל אמך וכשפיה הרבים'. ויהפך יהורם ידיו וינס, ויאמר אל אחזיהו: יטרמה, אחזיהו! ויהוא מלא ידו בקשת, ויך את יהורם בין זרועיו, ויכרע ברכבו, ואחזיה מלך יהודה ראה וינס דרך בית הגן, ויירדף אחריו יהוא, ויאמר: גם אותו הכוהו אל המרכבה, וימת שם. ויבוא יהוא יזרעאלה, ואיזבל שמעה — ותשקף בעד החלון, ויהוא בא בשעה, ותאמר: השלום, זמרי הורג אדוניו? (זמרי היה כנראה שם כנוי לכל רוצח מלך, עי' למעלה § 81), ויאמר: ישמטוה, וישמטוה, ויו טרמה אל הקיר ואל הסוסים, וירמסנה, ויאמר: יפקרו נא את הארורה הזאת וקברוה, כי בת מלך היא'. וילכו לקברה, ולא מצאו בה כי אם הגלגלת והרגלים וכפות הידים.

ועדיין לא היה מעשה המהפכה שלם. צריך היה לכבוש את עיר המלוכה, שבה נמצאו בני זרע המלכות והשרים. יהוא שלח לזקני שומרון מכתב מכיל דרישה של לענ: וראיתם המוב וחישר מבני אדוניכם, ושמתם על כסא אביו, והלחמו על בית אדוניכם. השרים והזקנים נבהלו והשיבו: עבדיך אנחנו, וכל אשר תאמר אלינו נעשה. אז דרש יהוא מאתם להרוג את כל בני בית אחאב, ודרישתו נתמלאה. זקני שומרון שחמו שבעים איש מבני בית המלכות, וישימו את ראשיהם בדודים, וישלחו אליו יזרעאלה. לאחר מעשה נורא זה בא יהוא בעצמו לשומרון. בדרך מצא את יהונדב בן רכב, ראש כת הרכבים (עי' למעלה § 83), וברך אותו כדרך איש את איש שלומו, הושיב אותו במרכבתו ואמר לו: לכה אתי, וראה בקנאתי ליהוה. כשבא לשומרון הרג שם את כל הנשאים לאחאב בשומרון.

¹ הכתיב משתמש בשמות 'יורם' ו'יהורם' בפרק אחר.

בית עמרי נעקר מן השורש ויהוא הרודף אחרי הכבוד הגיע למלכות בסיוע המפלגה הלאומית (42 לפני סה"נ). עכשיו הוטל עליו לעשות מעשה המהפכה הפנימית, הדתית, שלשמה תמכה סיעת הנביאים את המרד של יהוא — להחזיר את אחדות הפולחן הלאומי ליושנה. צריך היה קודם כל לבטל את סמל העבודה הזרה — את מקדש הבעל בשומרון. וכאן השתמש יהוא בערמונית ובאכזריות כאחת: הכריז שרוצה הוא לערוך זבח גדול לבעל, כי אחאב עבד את הבעל מעט, יהוא יעבדנו הרבה. והזמין למקדש הבעל שבשומרון את כל נביאי הבעל, עובדיו וכהניו, וכשנתכנסו כולם העמיד משמר מבחוץ לבל ימלט איש מהם וצוה לעושי דברו להכות את כל עובדי הבעל שבמקדש לפי חרב. אחרי הרג זה הוציאו אנשי יהוא את מצבת הבעל וישרפוה. נחצו את המקדש והמזבח וישימום לתל אשפה. מאותו יום והלאה נאסרה במלכות ישראל עבודה אלהי צור וכנען.

תקומת פולחן יהוה באמצעות מיני אכזריות כאלה לא מצאה חן בעיני רבים מן העם ואפילו מבין הלאומיים. כעבור מאה שנה, כשהורד בית יהוא, ראה הושע הנביא בירידה זו עונש מן השמים: ופקדתי את דמי יזרעאל על בית יהוא' (א' ד').

§ 39. עתליה והמהפכה בבית המלכות ביהודה.

בשעה שיהוא איבד את בית אחאב בשומרון משלה אחת מבנות בית אחאב בארץ יהודה — היא עתליה, בת איזבל ואחאב, שנישאה לבנו של יהושפט מלך יהודה והיתה ביהודה מה שהיתה איזבל אמה בישראל. אחרי מות יהושפט (850 לערך) מלכו ביהודה בזה אחרי זה בנו ובן בנו, ששמותיהם כשמות מלכי שומרון בני דורם. יהורם או יורם, בנו של יהושפט ובעלה של עתליה, לא הצליח במלכותו ביהודה, כמו שלא הצליח יורם בן אחאב בשומרון. בימיו פשע אדום מתחת יד יהודה וימליכו עליהם מלך; יורם יצא עם חילו-הרכב שלו להלחם באדום, אבל לא יכול להשיב את המדינה שנקרעה. כמו כן הרימו ראש השכנים שבמערב, העיר לבנה, שעל גבול פלשתים, אף היא פשעה מתחת יד יהודה, ופעם אחת — כמסופר בס' דהויב (כ"א, ט"ז) — עלו על יהודה, הפלשתים והערבים אשר על יד כושים — וישבו את כל הרכוש הנמצא לבית המלך וגם בניו ונשיו. כנראה, נסדו השבויים אחר כך, כי כל המעשה לא היה אלא מעשה לסטים מזוינים, אבל מעיד הוא על התרופפות הממלכה. בסוף ימיו נגף יהורם בחליימעים קשה, שמת בו לאחר שמלך שמונה

שנים (843). אחויה בנו הקטן לא מלך אלא שנה אחת. כמסופר למעלה. נמצא אצל יהורם בן אחאב דודו בזרעאל בשעת מהפכת הדמים של יהוא. נפצע על ידי אחד מאנשי יהוא, נס למנדו ומת שם. עבדיו הביאו אותו ירושלימה וקברוהו בקברות מלכות בית דוד.

אחרי מיחתו החטופה של אחויה נעשתה עתליה אמו מושלת ביהודה (842). היה עליה למשול במדינה עד ימי בגרותו של אחד מבני אחויה, אבל האשה הרודפת אחרי הכבוד לא הסתפקה בתפקיד צנוע זה ובקשה מלוכה תמידית. מה עשתה? צותה לאבד את כל זרע מלכות בית דוד. ניצל רק יואש או יהואש, בן אחויה הקטן: יהושבע דודתו, אשת יהוידע הכהן, ננבה את הילד מתוך בני המלך המומתים והסתירה אותו בבית המקדש. שש שנים מלכה עתליה ביהודה, והתנהגה כראוי לבת איובל הצידונית. את פולחן הבעל, שנתבטל בשומרון, השתדלה לחזק בירושלים ובנתה שם. בית הבעל, עם צלמים ומזבחות, וכהן סוחר, מתן שמו, ממונה היה לכהן בו. כנראה נמצאו במרום עם הארץ אנשים הולכים בדרכיה, אבל רוב העם התמרמר על מעשיה הזרים. השמועות עיד המהפכה הלאומית בשומרון עודדו גם את רוח שלומי אמוני ירושלים. וכת זו קשרה קשר להוריד את עתליה ולהעלות על כסא המלוכה את יואש יורש העצר.

בראש קשר זה עמד יהוידע הכהן, דודו של בן המלך הקטן ומחנכו. כשמלאו ליואש שבע שנים החליט יהוידע להוציא את מחשבתו אל הפועל. לשם זה כרת ברית עם שרי השימרים בחצר המלכות, ופעם אחת, ביום השבת, הוציא את בן המלך מחדרי המקדש הפנימיים החוצה, העמיד אותו על נבי עמור, נתן עליו את נור המלכות ומשחהו למלך, והעם הכה כף ותקע בהצוצרות וקרא יחי המלך. שמעה עתליה את קול תרועת העם ומהרה אל המקדש, וכשראתה מה שנעשה קרעה את בגדיה וקראה בקול: קשר, קשר! מיד צוה יהוידע הכהן להוציא אותה מבית המקדש ולהמיתה מחוץ למקדש, ואנשיו עשו כמצווה עליהם והמיתוה (936 לערך). העם התפרץ לתוך בית הבעל, נתן את המזבחות ואת הצלמים והרג את מתן כהן הבעל. יואש עלה על כסא המלוכה, אבל עד ימי בגרותו היה יהוידע הכהן מושל בשמו. כך נתחדשו תוך עשר שנים גם במלכות ישראל וגם במלכות יהודה הפולחן הדתי והשלטון המדיני ברוח הלאומי.

סרן של ישי.

מלכי בית יהוא בשומרון ומלחמות בין שני בתי ישראל.

§ 40. יהוא, יואחז ויואש בשומרון.

בית-המלכות של עמרי הורד בעצם ימי מלחמות ישראל וארם. ויהוא ירש עם כסא המלכות גם את הירושה הקשה של הכרח תמיד להגן על הארץ בפני אויביה מהוץ. עשרים ושמונה שנות מלכותו של יהוא (842—814) היו ימים רעים לעם ישראל. מיסד בית-המלכות החדש הצליח להתויר את העטרה הלאומית ליושנה בתוך המדינה פנימה, אבל לא לרומם קרן הממלכה כלפי חוץ. אחרי מהפכת-הדמים, שאיבדה את בית-אחאב המקורב לבית-המלכות הצידוני הופרה הברית המדינית בין שומרון וצידון, ונמצאה מלכות ישראל חסרה עורת צידון מבלי שנפטרה משנאת דמשק. חזאל, המלך החדש שקם בארם, נלחם עם שומרון בכל עוז כמלכי ארם שהיו לפניו והציק הרבה לבני ישראל. בס' מלכים מסופר בדברים נוגעים ער הלב, שאלישע הנביא ניבא לפורענות זו. בשעה שחזאל היה עדיין שר צבא בדמשק בא אל אלישע, איש האלהים ושאל ממנו בשם בן הוד מלך ארם, אם יהיה המלך מחליו. אלישע אמר לו, כי המלך ימות מחליו וחזאל יירש את כסאו, ומדי דברו בכה. כששאל אותו חזאל, למה יבכה, השיב לו הנביא: כי ידעתי את אשר תעשה לבני ישראל רעה, מבצריהם תשלח באש ובחוריהם בחרב תהרג ועולליהם תרטש והרותיהם תבקעי. במסורת-אגדה זו אנו מוצאים זכר למצוקות שעוללו הארמיים לבני ישראל בימים ההם. צבאותיו של חזאל החריבו ביהוד את ארץ עבר הירדן, את הנלעד והבשן (אולי בסיוע בני עמון), שעברו את בני שבטי ראובן, גד ומנשה וקיימו כל אותם מעשי האכזריות שאלישע ניבא להם.

בצר לו פנה יהוא למלכות אשור, אויבתו האדירה של ארם, ובקש עזרה. מיד בשנה בראשונה למלכותו (842) הביא יהוא מס רב לשלמנאסר השני מלך אשור. הלא כה דברי שלמנאסר: בשנת שמונה עשרה למלכי עברתי בפעם השש-עשרה את הנהר (פרת). חזאל מדמשק בטח ברוב חילו ויצא (לקראתי)

בהמוניו. בהר שנירו, אשר מול הלבנון, שם מעוזו. נלחמתי בו ונצחתיו ושלמנאסר מוסיף לספר על השלל שלקח. על מנוסת הואל לדמשק, על מסע חיל אשור להררי חורן והחרבת כמה ערים). אז — מסיים הספור — לקחתי מס מאת בני צור וצידון ויאוץ מארץ עמרי². על אבן האובליסק של שלמנאסר, שהוצב לזכר מלחמת שנת 842, מצויירים בני אדם הנושאים מס ומשתחיים לרנלי מלך אשור, ועל נבי ציור זה כתוב: מס יואא מבית עמרי: כסף, זהב... (הולכים ונמנים כלים יקרים שהובלו שי למלך). אמנם בכתובת שעל אובליסק מאוחר לזכר מלחמת שנת 839 נחשבו בין מביאי המס, בני צור וצידון ונבלי, ובני ישראל לא נזכרו, אבל אפשר, שהואל מלך ארם, שהיה מוסיף להתנפל על מלכות ישראל, הפריד בינה ובין אשור.

גם בימי יהואחו בן יהוא, שירש כסא אביו (814—797), הוסיפו הואל ובנו בן-הרדד השלישי להציק למלכות ישראל. צבאות ארם פשטו מזמן לזמן על אדמת ישראל והחלישו את הכח הצבאי של יהואחו עד שלא נשאר לו, לדברי הכתוב, כי אם חמשים פרשים ועשרה רכב ועשרת אלפים רנליי. אמנם אותו כותב דברי הימים מעיד כי קם לישראל, מושיע ויצאו מתחת יד ארם, וכתובת אשורית אחת מפרשת לנו מקרא סתום זה, ארד-נרי מלך אשור (812—788) מבשר ואומר בכתובת זו, כי שם מס על צור וצידון, ארץ עמרי, אדום, שלשת, ועל מלך ארם שם מצור בדמשק והכריע אותו כלה. הדברים אמורים בשנת 808 לערך. יתכן, כי המס ששילמה, ארץ עמרי לאשור לא היה אלא שכר סיוע במלחמה עם ארם, והיא היא התשועה שנושע ישראל מיד שכניו מציקיו.

בימי יואש בן יהואחו (797—781) שבה הארץ קצת לאיתנה לאחר המלחמות הממושכות שהחישו את כחה. יואש הכה את הארמיים על יד אפק, בעמק יזרעאל, והשיב כמה ערים שנקרעו מנכול ישראל. בימיו, כמו שיסופר למטה (8 41), נתחדשה המחלוקת הנושנה בין מלכות ישראל ומלכות יהודה.

על דבר המצב הפנימי במלכות ישראל בימי שלשת המלכים הראשונים מבית יהוא לא נודע כלום. יש לשער, כי בשלטון הפנים ובעסקי פולחן היתה יד הכת הלאומית תקיפה מבימי בית עמרי, אף על פי שהכתוב מונה גם את בני בית יהוא כי הלכו בדרך ירבעם בן נבט. אלישע הנביא, שבעטיו עשה

¹ ודאי הוא שניר הנזכר בסיריהשירים: «אתי מלבנון, כלה אתי מלבנון תבואי, תשורי פראש אמנה, פראש שניר וחרמוני (ד' ח'); ועי' דברים ג' פ'.

² כבר נאמר למעלה, כי באשורית נקראה כל מלכות ישראל «בית עמרי» או «בית עמרי», כמו «מצאנו כס' עסוס (א' ב') «בית הואלי במוכן ארם».

יהוא מה שעשה, השפיע עוד זמן־מה על הממשלה. בימי יואש מת אלישע זקן ושבע ימים, ולפני מותו ניבא לו ליוואש, לדברי הכתוב, כי יכה את ארם שלש פעמים. מלחמת אליהו ואלישע עם ההשפעות הנכריות הביאה לידי נצחון־מה, ובפרט לאחר שנעלמה מן האופק הישראלי צידון, בעלת־בריתו של בית עמרי, שמלפנים השפיעה על שומרון השפעה תרבותית עצומה.

§ 41. יהואש, אמציהו ועוזיהו מלכי יהודה.

לאחר המהפכה, שנעשתה בחצר המלכות של יהודה עיי קשר הכהנים (89 §), עלה על כסא המלוכה יהואש או יואש (836—796). בשם המלך עול-הימים משל בארץ דודו ואפיטרופסו, יהוידע הכהן. כל ימי חייו יהוידע היה המלך כפוף לכהנים ותורתם, והשפעה זו ניכרה בפעולתו במחצית הראשונה של ימי ממלכתו. כשנתבגר יהואש צוה לכהנים לחזק את בדיקי בית המקדש, לתכלית זו נקבצו נדבות בכל ארץ יהודה. בירושלים היו המנדבים שמים את הכסף בארון מיוחד, שהיה חור נקוב בדלתו והיה עומד בעזרה, אצל המזבח מימין. בכסף הנדבות היו קונים עצים ואבנים ומשלמים לחרשי־עץ ולכונים. אין ידוע, אם נמר בדק הבית כולו. יתכן, שפחד המלחמה בין ארם ויהודה הפריע את העבודה. חזאל מלך ארם, שהתקיף את שומרון והצליח, שם פניו נכה והגיע עד גבול יהודה — מה שלא עשו הארמיים עד כאן. לאחר שלכד את נת פלשתים עלה על ירושלים, אבל יואש קדם את פניו במנחה, כמנהג שנהגו כמה פעמים מלכי יהודה רודפי השלום: ויקח יהואש מלך יהודה את כל הקדשים אשר הקדישו יהושפט ויהורם ואחזיהו אבותיו מלכי יהודה ואת קדשיו ואת כל הזהב הנמצא באוצרות בית יהוה ובית המלך, וישלח לחזאל מלך ארם, ויעל מעל ירושלים. אחרי מות יהוידע נקעה נפש המלך מן הכהנים, שכנראה השחררו יותר מדי בעסקי המדינה. שלטון המלך התנגש בתופשי התיאוקרטיה החמורה, כנהוג. לדברי בעל ספר דברי הימים, העומד מצד הכהונה, שמע המלך לעצת שרי יהודה, ויעזבו את בית יהוה אלהי אבותיהם, ויעבדו את האשרים ואת העצבים. מחלוקת עצומה קמה בין המלך וזכריה בן יהוידע הכהן. פעם אחת כשרמו זכריה ליהואש בפומבי, כי בחדר יהוידע הכהן אביו הגיע למלוכה, ואיים עליו שיענש בידי שמים, כעם המלך וצוה לרנום את זכריה בחצר המקדש; במותו אמר זכריה: ירא יהוה וידרושו! אנזירותו של המלך עוררה תרעומת בקרב הכהנים ורבי המלוכה. לא עברו ימים מועטים ושנים ממקורביו של יהואש קשרו עליו והרנוהו במטחו.

בנו ויורש כסאו של יהואש, אמציה (לערך 796—782), המית את הורני אביו, אבל לא הצליח לחזק את משטר המלוכה. איש מלחמה היה וכמה קרבות ערך עם שכניו. מתחלה יצא למלחמה על בני אדום, שפשעו ביהודה עוד בימי יהורם. האדומים נתכצרו בהרי-משנב שלהם, אבל אמציה פרץ לו דרך לתוך ההרים. על יד ניא המלח הכה את בני אדום ולכד את עיר המבצר שלהם סלע. לאחר נצחונו של אמציה על אדום מלאו לבו לעלות למלחמה על יהואש מלך ישראל. סבת השנאה שבין שני המלכים לא נאמרה בספורי המקרא. מימי אבדן בית עמרי בטלה אהבת שומרון ויהודה שהיתה תלויה בקרבת המשפחה של בתי-המלכות. בימי מלכי בית יהוא חזר וניערר הנגוד הישן שבין שני בתי ישראל, ואמציה בקש כנראה להשתחרר מכפיפותה של יהודה הקטנה למלכות ישראל הצפונית. לפיכך כששלח אמציה מלאכים אל יהואש מלך ישראל לאמר: לכה נתראה פנים, זאת אומרת: נצא לקרב, השיב לו יהואש בנאון ובגודל לבב בדרך משל: החוח אשר בלבנון שלח אל הארו אשר בלבנון לאמר: תנה את בתך לבני לאשה, ותעבור חית השדה אשר בלבנון ותרמוס את החוח; והנמשל בצרו: הכה הכית את אדום ונשאך לבך, הכבד ושב בביתך, ולמה תתנרה ברעה, ונפלתה אתה ויהודה עמך? אמציה לא שמע לקול האזהרה ויצא בראש חילו לקראת מלך ישראל. על יד בית-שמש ערכו צבאות יהודה וישראל מלחמה, בני יהודה נגפו ואמציה נשבה. צבא ישראל הגיע עד ירושלים ופרץ חלק מהומת העיר. לאחר שקיבל יהואש דמי-פדיון מתוך אוצרות בית-המלך והמקדש שחרר את אמציה ושב לשומרון. תבוסה זו, שאמציה נרם לה בקלות-דעתו, עוררה עליו חמת העם בירושלים. ימים רבים היתה המה זו כבושה בלב עד שלבסוף נתגלעה. סופו של אמציה היה כסופו של אביו. בירושלים נקשר עליו קשר. אמציה ברח ללכיש ושם השיגוהו רודפיו והמיתוהו. את כסא המלוכה ירש בנו עזריה או עוזיה, והוא אז בן שש עשרה.

ימי-ממלכתו הממושכים של עוזיה (לערך 782—740)¹ היו שנות תוקף חיצוני ושלוה פנימית. המלך החדש ריפא עד מהרה את המכות שהוכתה המדינה

¹ הקבלת-הזמנים של מלכות אמציה ועוזיה ביהודה ויואש-ירבעם השני בישראל מבוטלת בספורי המקרא ומופרכת מתוכה (עי' מלכים ב' י"ד, י"ז-כ"ב ופ"ו ב'). יש לשער, שגם הזמנים המופלגים של ימי מלכות אמציה (כ"ט שנים) ועוזיה (נ"ב שנים), הסכניסים ערבוביה בסדר הזמנים, אינם מדויקים. על שנות מלכותו של עוזיה נוספו אולי עשר שנות שלפניו של יורשו יוחם אחרי סחלת אביו (עי' למטה). הזמנים הקבועים בהרצאתנו הותאמו בדרך כלל אל הקבלת הזמנים כפי מלכים בהשוואה לרשימות ספרי הזכרונות למלכי אשור, וע"י תוספת הי בסוף הכרך.

בימי שני המלכים הקודמים, שמתו בידי מורדים. להגנת הארץ מפני אויביה הקמים עליה הרבה עוזיהו את חיל צבאו ובנה מבצרים אחדים על הספר. לדברי בעל ס' דברי הימים בנה עוזיהו מגדלים בירושלים והעמיד עליהם. השבונות מחשבת חושב לירוא בחצים ובאבנים גדולות ולצבא הכין. מגנים ורמחים וכובעים ושריונות וקשתות ואבני קלעים. כל הניוס הזה מכוון היה לא כלפי מלכות ישראל החזקה, שיהודה כרתה עמה שוב ברית. אלא כלפי השכנים הקטנים מדרום ומ'ם, שהציקו למלכות יהודה. עוזיהו שכלל את הנצחון שנצח אביו את אדום והשיב ליהודה את העיר אילות היושבת לחוף ים סוף. ע"י כך ניתנה ליהודה האפשרות לחדש הפלגת אניות סוחר לחופי מפרץ ערב, שנפסקה לאחר מות יהושפט. לדברי מסורת מאוחרת הכה עוזיהו את הפלשתים והערביאים שהתנפלו על המדינה ממערב ומדרום. מאת הפלשתים קרע כמה ערים, בתוכן גם את אשדוד. המלך עוזיהו, שהיה בעל נכסים רבים, בשפלה ובמישור, בהרים ובכרמלי, היה גם, אוהב אדמה וסייע לפתוח עבודת האדמה והחרושת. בימים ההם נתרכה המסחר שבין יהודה ובין צידון ומצרים. משפע עמיתו הרבות הללו ינקה יהודה ויושביה חיי מותרות ופנוקים. הלא כה דברי ישעיהו, נביא הדור התוא: ותמלא ארצו כסף וזהב ואין קצה לאוצרותיו; ותמלא ארצו סוסים ואין קצה למרכבותיו.

אולם הימים המובים הללו נעכרו ע"י פגעים רעים אחדים. בימי מלכות עוזיהו אידעו בארץ יהודה כמה מכות מדינה: רעש אדמה, שהקיף את כל ארץ ישראל, החריב כמה ישובים ביהודה ואיבד כמה אנשים; חורב וארכה הרבו לשחת את יבול האדמה. במחצית השניה למלכות עוזיהו נתחדש הנגוד בין המלך והכהנים, שהתחיל עוד בימי אבי אביו. המלך העז להכניס ראשו בפעולת כהני המקדש. מסורת מאוחרת נס' דברי הימים מספרת: ויבא (עוזיהו) אל היכל יהוה להקטיר על מזבח הקטורת, ויבא אחריו עוזיהו הכהן, ועמו כהנים ליהוה, שמונים בני חיל, ויעמדו על עוזיהו המלך ויאמרו לו: לא לך עוזיהו להקטיר ליהוה, כי לכהנים בני אהרן המקודשים להקטיר. צא מן המקדש, כי מעלת, ולא לך לכבוד מיהוה אלהים! ויזעף עוזיהו, וכידו מקטרת להקטיר, ובזעפו עם הכהנים -- והצרעת זרחה במצחו -- ויבהילוהו משם -- ויהי עוזיהו המלך מצורע עד יום מותו, וישב בית החפשיית מצורע, כי נגור מבית יהוה; ויזתם בנו על בית המלך, שופט את עם הארץ.

1 רמזים למאורעות אלו מצויים במקומות שונים בספרי הנביאים, ע"י עמוס א' א"י, ב' ו' זאילך; זכריה י"ד ה'.

יותם (לערך 740–735) הלך בדרכי אביו: הוא בנה את שער בית יהוה העליון ובחומת העופל בנה לרוב, וערים בנה בהר יהודה, ובהרשים בנה בירניות ומנדלים, והוא נלחם עם מלך בני עמון, ויחזק עליהם, ויתנו לו בני עמון בשנה ההיא מאה ככר כסף ועשרת אלפים כורים חטים ושעורים עשרת אלפים (דהייב כ"ז ג'–ה'). אבל בסוף ימיו קם בארצות הקדם כח מדיני חדש, שהפיל התיחו על כל המלכויות שבסוריא וארץ ישראל, הלא הוא הכובש הגדול תגלת פלאסר מלך אשור, ששם פניו לארצות המערבי שעל שפת ים התיכון. ויהודה השלוח צפויה היתה לפחד מלחמה במשך כמה שנים (עי' למטה § 44).

§ 42. ירבעם השני והתעלות שומרון. עמוס הנביא.

לאחר כמה שנות צרה ומלחמות קשות שקטה לזמן-מה גם מלכות הצפון. ארבעים שנות מלכותו של ירבעם השני (781–740), בן דורו של עזריהו מלך יהודה, היו כלפי חוץ תקופת הזוהר שבדברי ימי מלכות ישראל, שני בתי ישראל עשו שלום ביניהם לאחר שהבינו, כי אין תועלת בריב שהתחילו בו המלכים הקודמים—אמציה ויואש, אבי ירבעם השני. מלכות ישראל בשוחה היתה נעת גם מפחד אויבה בנפש, ארם. ירבעם השני הכניע לא רק את ארם-דמשק הסמוכה, אלא גם את בני ארם שעל גבול ארם נהרים בואכה חמת. לדמשק נכנס כמנצח והכריע את מציקו שמלפנים, הארמיים, שתש כחם מפני התנפלות שכניהם התקפים, האשוריים. לא יכלו לבני ישראל והוכרחו להשיב להם את ערי עבר הירדן שכבשו קודם לכן, גם במואב ושאר עממים נלחם ירבעם השני ויוכל להם². הנביא יונה בן אמת מנת-החפר עודד רוח המלך למלחמות אלו, שתכליתן היתה להרחיב גבולי מלכות ישראל עד למצבם הקודם. עיי הנצחונות של ירבעם השני התפשטה מלכות ישראל כמקדם מהררי לבנון עד ים המלח, או — בלשון המקרא — מלבוא חמת עד ים הערבה¹.

יושבי מלכות ישראל הבוטחים והשאננים יכלו לעסוק בשלוח בישובו של עולם, המסחר עם צידון ומדינות הים העשיר את הארץ. בשומרון נבנו היכלי עשירים לכבוד ולתפארת, התפנוקים נתפשטו בעיר הבירה יתר על ימי אוכל ואחאב. לירבעם השני היו שני ארמונות: בית הקיץ ובית החורף, העשירים ובני

¹ עמ"י המסופר במקרא מלך שש עשרה שנה, וכנראה הובלעו בחשבון זה י"א שנות שלמונו בחיי אביו.

² מן הנאמר בעמסוס (וי' י"ג) נראה, שכני ישראל התנאו בכבוש שרי סואב קרנים ולא-דבר, יתכן, שעל ענין מלחמה זו מוסב, משא סואבי בישיעה מ"ו ומ"ז.

מרום עם הארץ בנו את בתיהם אבני נזית ופארו אותם בקישוטי שן. העשירים הרבו משוש ומחול, והנשים היו ראשי המדברים במעונות-השמחה הללו. אבל עם ריבוי ההון של בני מרום עם הארץ גדלה העניות של המון העם. וההבדל הכלכלי העז נרם לתולדות הרגילות בחיי החברה. רבים עשו להם עושר בעולה ובעושיק, דכאו את החלש ונזלו את העני. העשירים הלוו לעניים בנשך ותרבות. ובהניע תור השלום והלווים לא יכלו לפרוע את החוב נטלו מהם המלוים את שארית רכושם או לקחו אותם לעבדים. בשנות בצורת היו העשירים מוכרים לעניים תבואות אוצרותיהם במחיר רב; הסוחרים היו מרמים את קניהם באבני מרמה ואיפת רוון. השופטים והשוטרים עמדו לימין התקפים ולא החלשים. לזקחים היו שוחד מידי העושיקים ולא שמו לב לדמעות העשוקים. נתקלקלו המדות ועמהן — גם המושגים הדתיים.

בצד המרכז המדיני של הממלכה, שומרון, היתה חשיבות יתרה גם למרכז הדתי הקדום — בית אל, שבו נמצאו מקדש מלך ומזבח גדול וכמה כהנים. בימי חג ומועד היו המלך והשרים עולים לעיר קדושה זו כדי להשתתף בחגיגה. פולחן הקרבנות האפיל כאן על ההתנלות המבעית של הרגש הדתי. הויץ מזה נשתמר עדיין הפולחן העממי הקדמון של ענלי הוהב כסמל יהוה. לא חדלו בארץ גם העבודות הזרות של בעל ועשתורת, אלהי כנען וצידון. שיהוא בשעתו עקר אותן מן השורש. כמה מקדשים ליהוה ולבעל כאחד היו קיימים בשומרון, בדרך, בגלגל, במצפה ובגלעד שבקבר הירדן. כהני המקדשים והמזבחות לא היו רועים נאמנים לעדותיהם: כהונתם לא היתה להם אלא קרדום לחפור בו, רודפי בצע ותענוגות היו ובמדותיהם המנונות השפיעו על העם לרעה.

כלפי קלקול המדות של בני מרום עם הארץ ותופשי הכהונה יצא במשא חוצב להבות אש הנביא הגדול עמוס. אחד מראשוני הנביאים, שדבריהם הגיעו לנו בכתב. עמוס היה יליד תקוע, הסמוכה לבית לחם יהודה, ועסק בעבודת אדמה ובנידול בקר. סבות שלא נודעו לנו גרמו לו שיצא מהיי-שלוה אלו ויבוא אל המרכז הרוחני של ישראל, היא בית אל, הקרובה לגבול יהודה. כאן התמרמר בן-הכפר מיהודה, בעל נפש והונהדעות מקורי, על בני מרום עם הארץ השקועים בחטאים ושטופים בתאוות. ביהוד הרניוזהו הבוכו של העשירים, מקד-השוחד של הפקידים, הסנורים המדיניים של רבי המלוכה שהשתמשו בימי השלוה רק לשם חיי תפנוקים ונחת ולא הרגישו כפחד מלחמה הבא מצד אשור. עמוס, שהיה מחונן בכשרון דברני ובמוג נלהב, חשף במשאותיו הפומביים את חטאי מרום עם הארץ ונילה את סימני הרקב במלכות ישראל הפורחת למראית עין. ולא עוד אלא שהעיו לנבא פורעניות קשות למדינה ולבית המלכות אם המשטר

החברתי לא ישתנה לטובה. אל הפטריוטים שהתפארו בהרחבת נבולי מלכי ישראל מעיר חמת עד ים המלח אמר: הנני מקים עליכם, נאום יהוה צבאות, נוי ולחצו אתכם מלבוא חמת עד נהל הערבה. דברי האורח לא מצאו חן בעיני סדני בית אל. אחד מהם, אמציה, הודיע למלך ירבעם, כי בן-יהודה אחד ועמוס שמו מורד במלכות, מסית ומדיח ומנבא בליה למדינה; ולעמוס הציע לשוב לארצו ולהנבא שם. ובית אל לא תוסיף עוד להנבא כי מקדש מלך הוא ובית ממלכה הוא. על זה ענה עמוס: לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי כי בוקר אנכי וכולם שקמים, ויקחני יהוה מאחרי הצאן ויאמר אלי לך הנבא אל עמי ישראל. והוסיף לשאת את דבריו, שצלצלו כמספר על חמת: נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל, נמשה על אדמתה אין מקימה. עמוס ניבא מתוך השראה של אדם המרגיש כי אלהים מדבר מתוך גרונו. אריה שאנ מי לא ירא? אדני יהוה דבר מי לא ינבא? לא יעשה אדני יהוה דבר כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים. אליהו הקנא לאמת וצדק היה לו לעמוס למופת, אלא שעמוס איש דברים היה ולא איש מעשה.

לא כודר היה עמוס במלחמתו הרוחנית. לימינו עמד הנביא הושע, שחשף את פשעי שומרון ביתר עזו. אבל פעולת הושע, שהתחילה בימי השלוה של ירבעם השני, הגיעה למרום פסגתה בימי המהומה שלאחרי מות ירבעם, סמוך להורבן מלכות ישראל (8 45). המשאות של עמוס הושע, בעומק השקפת-העולם הדתית והמוסרית שבהם, פותחים תקופה חדשה בדברי ימי ההתפתחות הרוחנית בישראל.

1 קיד תבואה עיי למטה 8 40.

פרק רביעי.

חורבן מלכות-ישראל הצפונית בידי אשור.

(720—740 לפני סה"נ).

§ 43. מלך יורד ומלך עולה; יד אשור באמצע. הנביא הושע.

ימי-ממלכתו הרבים של ירבעם השני הם תקופת השלחה האחרונה בהיי מלכות ישראל. אחרי מות ירבעם הגיעו ימים רעים. שוב התחילו חליפות ותמורות של בתי-מלכות — מכת מדינה במלכות הצפון מאו. זכריה, בן ירבעם השני, מלך רק חצי שנה. ויקשור עליו שלום בן יבש ויכהו קבל עם וימיתו וימלוך תחתיו. עם מות זכריה בטל בית-יהוא, שמשל כמאה שנה. בית-מלכות זה, שעלה לגדולה בימי פחד מלחמה ושפך דמי בית עמרי, חזר וירד שוב מתוך שפיכות דמים ובימי פחד מלחמה וחורבן מבית ומחוץ. בתוך המדינה נתחדשה השיטה של כבוש כסא המלוכה בידי רודפי-שררה. לאחר שמלך שלום הרוצה כירח ימים עלה מנחם בן גדי מתרצה. ויבוא שומרון ויך את שלום בן יבש בשומרון וימיתו וימלך תחתיו. יושבי העיר תפסה (תפוח) לא קבלו עליהם מרותו של מנחם ונענשו על ידיו בהרג רב. אפילו על נשים היות לא חמל. עומדת היתה להגלע מלחמת-בית עם כל מוראותיה. אלא שקול המון אשור, פטיש כל הארץ, השתיק לזמן-מה את הריב הפנימי.

ספני סער המלחמות עם ארם במשך כמה דורות נחבא מתהלה קול שעמית הקלגסים של אשור. במשך מאה שנה ספג ארם מכות מיד אשור רודפהו. וישראל ספג אותן מכלי שני. ומזמן לזמן היו מלכי ישראל נושאים מס למלכי אשור (ע"י למעלה § 35, 40). באמצע המאה השמינית עלתה אשור למרומי חקיפותה. מנדות חדקל, מנינוה, עיר הבירה למלכים הגדולים של אשור, נפתחה הרעה לארצות אסיה: שם הוטל נורל הממלכות הקטנות, שפנשה המלכות האדירה בדרכה מארס-נהרים עד חוף ים התיכון. לאחר שמשלו האשוריים בכל הארצות מבבל ועד נבול סוריא שמו פניהם לארץ-ישראל. מן הארצות הסמוכות היה עליהם עוד ללכוד את דמשק, שנלחמו בה גם קודם לכן, ואת צידון, שרתי במדינות הים. אז יניע תור מלכות ישראל ויהודה, ואחרון אחרון חשוב — שונאו

הקדמון של ארם נהרים, ארץ מצרים, מושלי אשור היו מכנים עצמם בשם מלכים גדולים ובקשו לכבוש את כל העולם כולו. עיקר השלטון היו להם המלחמות והכבושים. לחיל צבא אשור יצאו מוניטין, שאין לנצחו. ישעיה הנביא, בן אותו הדור, מתאר את איש-הצבא האשורי בדברים האלה: .אין עיף ואין כושל בו, לא ינום ולא יישן; ולא נפתח אזור חלציו ולא נתק שרוך נעליו; אשר חציו שנונים וכל קשתותיו דרוכות; פרסות סוסיו כצר נחשבו ונלגליו כסופה; שאנה לו כלביא, ישאג ככפירים וינהם ויאחו טרף ויפליט ואין מצילי. בני-אשור אנשי קרבות היו מטבעם; נתקיים בהם מקרא שכתוב, על חרבך תחיה. כשמלך מנחם בשומרון עלה תגלת-פלאסר או פול, התקף שבמלכי אשור, כובש בבל, על סוריא וכבש שם את הממלכה הארמית הקטנה ארפד (740). קודם לכן גירש מסוריא את הארמנים ממלכות אררט, בעלי ברית ארם. דמשק ושאר ממלכות סוריא וארץ ישראל נבהלו וכפרו את פני האשוריים במנחה רבה. בין מנישי המנחה נמצא גם מנחם מלך ישראל. מנחם הוכרה, כנראה, להכנע מפני מצבו הקשה בקרב הארץ. אכזריותו הרניזה את העם והמלך הרוצח נמצא איפוא בין המצרים — בין מתנגדיו מבית והאויב מחוץ. ומנחם בחר לבקש סיוע מידי האויב — ויתן מנחם לפול אלף ככר כסף להיות ידיו אתו להחזיק הממלכה בידו; ויוצא מנחם את הכסף על ישראל על כל נכוריה החיל לתת למלך אשור חמשים שקלים כסף לאיש אחד. זו היתה הפסיעה הראשונה להכרת שלטונה העליון של אשור על ישראל.

מנחם מלך כארבע שנים (740—738) ומת. בית מלכותו בטל בימי סקחיה בנו, שמלך רק שנתיים. ויקשור עליו סקח בן רמליהו שלישו ויכהו בשומרון בארמון בית המלך ועמו חמשים איש מבני גלעדים וימיתו וימלך תחתיו (736). מצדדיו של סקח התנגדו לחבת אשור של מנחם. מנחם היתה לכרות ברית עם העמים המשוועבדים לאשור — ארם וצידון — להלחם בממלכה החמסנית ולפרוק את עולה. סקח וחבריו בקשו למשוך לתוך ברית זו את יהודה וגם את מצרים, שהרי נוח היה למלכי מצרים שארץ-ישראל — הפרוודור למצרים —

¹ בספריו-הזכרונות האשוריים נרשמו בין המלכים שהביאו בשנת 788 סם לפול: חירם מלך צור, רצין מלך דמשק ומנחם מלך שומרון (מנחם שפרין). ענריא מואדי, הנזכר אף הוא בין המלכים המנוצחים, מלאי הוא. רחוק לומר, שזהו ענריה מלך יהודה, שבסוף ימיו התחילה עליה תגלת פלאסר על סוריא, כי לא יתכן שהסקרא יעבור בשתיקה על הופעת אשור, וגם לא דיתה דרכו של הכובש שוברת כלל ביהודה. יש משערים, כי יאודי הוא שם נליל סורי מסוף לחמת. ועי' במקורות הנמנים בביבליוגרפיה למעף הוח.
² עיר סדר הזמנים עי' תוספת ה'.

לא תפול בידי אשור. כך הלך המצב הלוחי והסתבך. המהומה רבתה. משמשור ובאו ימי מלחמה מכרעת וחורבן נמור.
 בימי צרה אלה התנבא בישראל נביא נלהב. הושע בן בארי. תחלת פעולתו היתה עוד בסוף חייו של ירבעם השני. כעמוס שקדם לו הרניש גם הושע מתחת לחיצוניות המזדירה של מלוכה זו סימני רקבון פנימי וניבא לירידת בית יהוא. שנתקיימה בחייו. בימי זכריה בן ירבעם. הושע היה קרוב לחצר המלכות ואפשר שידע דבר המהפכה המתכוננת בבית המלכות. ירידת בית יהוא היתה בעיני הנביא משפט צדק. בית-מלכות זה, שקם מתוך שפיכת דמים בזרעאל והשמיד את בית אחאב בלי רחם. דינו שנם הוא יאבד ע"י שפיכות דמים (וּפְקַדְתִּי אֶת דְּמֵי יִזְרְעֵאל עַל בֵּית יְהוּא, הוֹשֵׁעַ א' ד'). הנביא היה עד ראיה לכמה מהפכות. מלחמת בית במלכות ישראל. מלכים עולים ויורדים (שלוש). מנחם, פקחיה, פקח). סכנת אשור והמחלוקת המדינית הכרוכה בה — כל המאורעות הללו נשמעים מתוך המשא הנלהב של הושע. בהתמרמרות הוא מדבר על מלכי שומרון שהם, כקצף על פני מים. עיד, משא מלך ושרים. אתן לך מלך באפי ואקח בעברתי — צוות הנביא בשם אלהים. הושע מתאר כמו חיים את מנהיגי הדור הנבוכים בתוך המהומה המדינית: ויהי אפרים כיונה פוחה אין לב, מצרים קראו. אשור הלכו. לבו של הנביא אמר לו. כי סופה של מבוכה מדינית זו יהא חורבן מלכות ישראל. וכך היה. עוד בחייו התחילה הנסיסה הקשה של ארץ מולדתו.

44 § ברית-הסנן כלפי אשור וקריעת גלילות הצפון של מלכות ישראל.

בימים ההם (735—734) התחילו עמי סוריא וארץ ישראל לזכות ביניהם בריתות-סנן כלפי עושקם המשותף — המלך הגדולי מלך אשור. בראש אחת הבריתות הללו עמדו רצין מלך ארם-דמשק ופקח בן רמליהו מלך ישראל — מושלי שתי ארצות שונאות זו לזו זה מאות בשנים. אליהן נסתפחו גם צור וצידון, ורק המלכויות שבנגב ארץ ישראל — יהודה, מואב, עמון ועוד — עמדו מן הצד. לזיכך בקשו פקח ורצין, ראשי המדברים בחבר הממלכות, למשוך אל החברה קודם כל את יהודה.
 במלכות יהודה עוררה סכנת אשור חרדה עוד בסוף ימי מלכותו של יורם (41 §). אבל עד נפש הניעה בימי בנו אחז (קיצור השם יהואחז, 735—720). המלך הצעיר, שלא הצטיין לא בגבורת מלחמה ולא בחכמה מדינית, מוכרה ויה

לפתור שאלה קשה: אם להתחבר לברית מלכי סוריא וארץ ישראל כנגד אשור ולהכניס עי זה את יהודה לתוך כובד מלחמה עם ממלכה רבה. מתוך רגש השטירה העצמית נוהר מלהתחבר אל הברית שרצין ופקח משכחוהו אליה במפניע. אבל מכיון שאינו משתתף במלחמה כנגד אשור הרי הוא בא לידי הכרת שלטונו העליון של המלך הגדולי ועליו להיות כפוף לו ולסייע בידו כלפי בעלי-הברית. לפיכך ראו רצין ופקח בעלי-הברית בסירובו של אחז להתחבר אליהם מעין נגוד מדיני להם ושלחו את צבאותיהם על ירושלים. יושבי ירושלים נתפלגו לכמה מחנות: הללו צידדו בזכות ההתחברות לברית שכנגד אשור, הללו התנגדו לברית זו, והללו נכונים היו להכנע מיד למלך אשור. מצדדי המלחמה בקשו להוריד את אחז מכסאו ולהמליך בסיוע בעלי הברית מלך אחר, ובן-טבאל צמו. כשקרבו מלכי הברית לירושלים נבהלו אחז ושריו, וינע לבבו ולבב עמו כנוע עצי יער מפני רוחי. בינתיים באה צרה חדשה: האדומיים, שהיו כפופים ליהודה מאז, השתמשו בשעת דוחקה של מלכות יהודה וקרעו ממנה בסיוע הארמיים את העיר אילות שעל שפת ים סוף, הנמל המסחרי של ארץ יהודה. לפי המסופר בס' דברי הימים עשו מלכי הברית שמות ביהודה: וישבו בני ישראל מאחיהם מאתים אלף נשים בנים ובנות וגם שלל רב בזו מהם ויביאו את השלל לשומרון; עודד הנביא יצא לקראת אנשי הצבא בתוכחת מוסר על חטא שחטאו בלקחם שבי ושלל מאחיהם, ואז קמו ויחזיקו בשביה וכל מערומיהם הלבישו מן השלל וילבישום וינעילום ויאכילום וישקום ויסקום וינהלום בחמורים לכל כושל ויביאום ירחו עיר התמרים אצל אחיהם. אחז נבוך מרוב השונאים שאפסוהו. כדי לצאת מן המצר נמר לחסות בצל אשור. לפי המסופר בס' מלכים שלח מלאכות אל תנלח פלאסר לאמר: עבדך ובנך אני. עלה והושיעני מכף מלך ארם ומכף מלך ישראל הקמים עליי שליחי אחז הביאו עם זה דורון למלך אשור זהב וכסף הרבה. מלך אשור היה מרוצה מהכנעה זו של אחז, שבקש חסותו תחת להתחבר לאויבי אשור. מיד עלה עם המון צבאו לארצות המורדות של רצין ופקח (734).

כששמעו רצין ופקח, כי האשוריים עלו בנבולותיהם, הניחו את יהודה ונתפזו לשוב איש לארצו. אבל באו באיחור זמן. תנלח פלאסר שם מציד על דמשק. לאחר כובד מלחמה לכד עיר זו והגלה את יושביה לנליל קיר שבארץ אשור. את המלך רצין לקח שבי והמיתו. עם לכידת דמשק נשלם כבוש כל מלכויות ארם של סוריא בירי אשור. ארם נתתפהה לאשור—ולאחר זמן ניטל ממנה

¹ כמזכרת אשורית של הימים ההם נמנה בין משלמי המס למלך אשור גם יהואחז מיהודה, בצרו נחשבו גם מלכי מואב, עמון, אדום, אשקלון, עזה ועוד.

גם שמה, שהובלע בכנוי הניאזרפי סוריא. אחר כך עלה תגלת פלאסר על מלכות ישראל וכבש בצפונה את ארץ הגליל, שבה נמצאו נחלות שבטי הצפון (נפתלי ועוד), ובמזרח את — כל הנלעד, נחלת שבטי עבר הירדן. את הגלילות הללו סיפח הכובש אל ארץ ארם הכבושה ואת יושביהם הגלה לגלילות רחוקים באשור (784—783)¹.

כך נקרעו ממלכות ישראל בבת אחת הצפון והמזרח. פקח לא מלך אלא בנחלת אפרים, זאת אומרת בטבור הארץ. מקום עיר המלוכה שומרון. הגליל הנשאר הזה חייב היה להכפף לשלטון מלך אשור ולשלם לו מס. העם התרעם על פקח שהמיט במרידתו שואה על הארץ, ויקשר קשר הושע בן אלה על פקח בן רמליהו ויכהו וימלך תחתיו (783). המלך החדש התחייב להיות עבד נאמן לאשור².

אחרי נצחונותיו בארץ-ישראל וסוריא שהה תגלת פלאסר זמן-מה בדמשק הכבושה על ידיו. כאן קבל מושל אסיא את המלכים הכפופים לו. שבאו לברך אותו במנחות. בין המלכים הללו נמצא גם אחז מלך יהודה. לאחר שקבל עליו לרצונו את שלטון אשור לא ידע גבול בהכנעתו והשתעבודותו לתגלת פלאסר. מלך יהודה הקטנה הסתכל בהתפעלות במלך הגדול, החולש על הנויים, נהנה מתפארת חצר-מלכותו והחגיגות הגהדרות שבו. אחז ראה בדמשק גם את המנהגים הדתיים של האשוריים ורבים מהם מצאו חן בעיניו. לפי המסופר במקרא מצא המזבח לעבודה זרה בדמשק חן בעיני אחז ושלח אל אוריה הכהן בירושלים, את דמות המזבח ואת תבניתו לכל מעשהו; אוריה נצטוו לבנות כמתכונת המזבח הזה בבית המקדש ועשה כרצון המלך. המזבח החדש נבנה בחצר הבית. במקום מזבח הנחושת של שלמה שהועתק למקום אחר. כששב אחז מדמשק היה מקריב בעצמו קרבנות. על המזבח הגדול, כמעשה מלכי אשור, שחשבו את עצמם לבני האלהים.

ההתקרבות לאשור העמידה איפוא בסכנה את עמודי התווך של חיי הרוח ביהודה, שעד כאן לא ננעה בהם השפעת תרבות זרה אלא במקצת. מן הצד המדיני היתה חבת-אשור מועילה לפי שעה, שהרי שמשה כתרים בפני השואה הנוראה שבאה על מלכות הצפון. אבל זו היתה הפסיעה הראשונה לקראת שלטון אשור במלכות ישראל, שעתידיה שארית ישראל להלחם בו בתקופה הסמוכה.

¹ ספרי הזכרונות למלכי אשור מספרים את נבירותיו של תגלת פלאסר בשנת 783 במאמצות המערבי לאמר: כל עריו (של מלכות ישראל או בית עמרי) סיפחתי במלחמותי אל ממלכתי. את יושביהן לקחתי שבי, ולו (למלך ישראל) הנחתי רק את העיר שומרון.
² בכתובת האשורית נאמר: את פקח מלכם הורידו ואת הושע המלכתי אני עליהם...

§ 45. חורבן שומרון.

לאחר שנתק תגלת פלאסר ממלכות ישראל יותר מחצי שמה, לא יכלה שארית הממלכה להחזיק מעמד אלא אם כן תהא משועבדת לכובש האשורי שעבוד נמור. מתחלה נשאו בני ישראל בהכנעה את עול הזרים, והושע בן אלה מלך ישראל (725-733) שלח לנינוה את המס הקצוב בדיוק. אבל כשמת תגלת פלאסר (727) התחילו בסוריא ובארץ-ישראל שוב מהומות. בני צור וצידון, המלשתיים בעזה ועוד עממים אחרים פשעו מתחת יד אשור נוגשם. המלכויות המורדות שמו מבטחן ביחוד במתנגד הגדול של אשור - בארץ מצרים. עם תנועה זו נסחף גם הושע. בהשאי נשא ונתן עם סוא מלך מצרים: עיד כריתת ברית-מנן כנגד אשור, ועל סמך תקוה זו חדל לשלוח את מס-השנה לשלמנאסר החמישי, יורש כסאו של תגלת פלאסר. אבל תוחלתו של הושע נכזבה. כשעלה שלמנאסר על ישראל בצבא רב לענשו על מרידתו, לא באו המצריים לישראל לעזרה. האשוריים לכדו ערי ישראל אחת אחרי חברתה ואחיכ קרבו לשומרון ושמו עליה מצור. הושע נתפס לאשוריים והושם בבית-כלא כמורד במלכות. אבל יושבי שומרון הנצורה נלחמו כנואשים. שלש שנים צרו האשוריים על עיר המלוכה הישראלית הנצורה למשנב. העיר נלכדה רק לאחר מות שלמנאסר, בימי סרגון (722-721).

לאחר שנלכדה שומרון בקש הכובש האשורי להשמיד מלכות ישראל לגמרי. לתכלית זו השתמש בתחבולה שנהגו בה האשוריים כדי לחבר את הממלכות הנכבשות עם המטרופולין הבור נמור: לקח שבי בשומרון עשרות אלפי ישראלים והסיץ אותם בגלילות הרחוקים של ארם נהרים ומדי (בזאלה וחבור נהר גוון וערי מדי).

הדיעות הועמות, שנשתמרו בספורי המקרא על משבר גדול זה בדברי ימינו הקדומים, מתמלאות עיי ספרי הזכרונות למלכי אשור. הלא כה דבריהם בשם המנצח, המלך סרגון²: מתחלת מלכותי ועד השנה המיו (בתחלת שלטוני

¹ ער כאן סבורים היו כי סוא הוא הוא פרעה סקקון סבית המלכות הכושי, אבל הלא לא היה עריין מלך בימים ההם, יותר קרובה לאמת היא החשערת, כי «סוא מלך מצרים» שבס' מלכים ב', י"ז ד' הוא סיבו הנזכר בכתובות האשוריות, ראש הגליל מוצרי על נבול ערב ומצרים, שנלחם באותן השנים יחד עם חנון מלך עזה כנגד אשור, ויתכן שבימי החליפות והתמורות בבית המלכות המצרי קרא לעצמו מלך. ועי' ביבליוגרפיה לסעיף 45.

² אנו מביאים כאן צירוף שתי נוסחאות - מתוך הזכרונות והכתובות של סרגון המסלימים זה את זה, בתוספת השערות של ווינגלר (עיין ספרו בביבליוגרפיה לסעיף זה וגם קובץ התעודות של ג'קסון, סם).

ובשנה הראשונה למלוכתו) צרתי על שומרון ולכדתיה. כיו אלה מאתים ותשעים ויושבים הנליתי, חמשים רכב מלחמה לקחתי מהם, ויתרם (של התושבים) הנחתי על אדמתם, פקדתי עליהם את נציבי ושמתי עליהם מס המלך הקודם... אנשים מכל הארצות, שבויי חרבי, הושבתי שם... מאותם הזכרונות האשוריים נראה, כי שנה אחת אחרי כבוש שומרון (720) נתגלה בין בני ישראל הנותרים בארצם נסיון של מרידה חדשה. אילובידי (יהובידי) מלך ארם-חמת משך לברית כנגד אשור את יושבי דמשק ושומרון; כנגב נתחברו אל הברית חנון מלך פלשתים מעזה וסוא מושל מצרים או מצרי. סרגון עלה עם צבאו למרכז המרד, לקרקר, והכה את צבאות אילובידי המורד. אחיכ פיזר על יד רפיה שעל שפת הים את צבא פלשתים ומצרים של חנון וסוא. דמשק ושומרון נענשו קשה על המרד שמרדו, וכנראה גרם הדבר לנירוש חדש של בני ישראל לארצות רחוקות. כך נתרוקנו שומרון ושאר ערי ישראל מהלק גדול של יושביהן. בארצות גלותן הרחוקה נתערבו בני ישראל לאט לאט בנויים וקצתם נטמעו ביניהם לנמרי. ובערי ישראל ששטמו הושיב מלך אשור (לפי המסופר במקרא וגם בכתובת סרגון הגל) אשוריים, בבליים וארמיים משאר ארצות ממלכתו. היושבים החדשים, עובדי האלילים, סיגלו לעצמם במשך הזמן כמה מנהגים ואמונות של ישראל. נתערבו בשארית התושבים הישראלים ומהם נתהווה השבט המיוחד שתציו ישראל, הידוע בשם שומרונים או כותים.

בסי' מלכים מסופר בענין זה, כי בתחלת התישבות התושבים החדשים במלכות ישראל ששטמה היו אריות הורנים בהם, והיו המתישבים סבורים כי צרה זו באה עליהם, כאשר אינם יודעים את משפט אלהי הארץ; כשהגיע הדבר למלך אשור צוה לשלוח להם אחד מכהני ישראל שהונלו משם, ויורם את משפט אלהי הארץ. הכהן קבע דירתו בבית אל, ויהי מורה אותם אך ייראו את יהוה. אבל המקרא מעיד עליהם כי את יהוה היו יראים ואת אלהיהם היו עובדים כמשפט הגויים. אמנם ברבות הימים גברו היסודות הישראלים בתרבות כלאים זו. הכותים קיבלו את הלשון ואת המנהגים של ישראל וכעבור מאתים שנה בקשו גם להתחבר עם בני מלכות יהודה לעם אחד. כך נחרבה מלכות ישראל, היא מלכות הצפון. מלכות, עשרת השבטים¹

¹ באת מכתובות התשבות של סרגון על השקיפו טרר זה נזכר גם כבוש ארץ יאורו הרחוקה. קשה להכריע, אם הכוונה למקום ארמי בשם זה סמוך לחמת (יאורו נזכר על יד חמת) או אולי למלכות יהודה. אבל מלך יהודה היה בימים ההם כפוף לאשור וספק גדול הוא אם יכול היה להתחבר אל המרד. אם נאסה, שבכיו הכוונה ליהודה, נראה שהמלח "כבוש" פירושה כאן נבית מס סארץ נכבשת ועוסדת. ועיי' המקורות שבהערה הקודמת.

פרק חמישי.

התרבות החומרית והרוחנית של ישראל ויהודה.

בתקופת שתי הממלכות — ישראל ויהודה — הניעה האומה לידו הפרחה של נעוריה ההיסטוריים. תקופה זו עשירה בחזיונות דינמיים — חליפות ותמורות וועזועים בחיים המדיניים והרוחניים של אומה מתהווה. אבל בצד הדינמיקה ההיסטורית כבר נתגבשה בתקופה זו גם סטטיקה — צורות קבועות ומסוימות של חיי יום יום בחומר וברוח, קצתן נקנות מחוץ וקצתן גדלות מבפנים. על נבי המסד הקדום של התרבות הישראלית. שהוא חלק מן האוצר המזרחי הכללי (S 10—11), נערמו בימים ההם שכבות חדשות. יצירות מקוריות של האומה. הספרות שנתפתחה בימי קיום שני בתי ישראל¹ הורישה לנו. בכתבים שהגיעו אלינו. כמה עקבות ורשמים של החיים והמחשבה לא רק בימים ההם אלא גם בדורות הקודמים. בימי דוד ושלמה. לפיכך אפשר להחזיק בפרק זה של דברי ימינו (מן המאה העשירית עד השמינית) על שרשי צורותיהם של חיי העם במקצוע החברתי והכלכלי. בעסקי מדינה ודת וחיי הרוח בכלל.

S 46. חיי הבית והכלכלה.

משעה שבני ישראל כבשו את כנען ונושבו בארץ היתה עבודת האדמה עיקר אומנותם. תחת החירות של חיי הנוודים באה העמידה על הקרקע. לשוב אל חיי אהלים. כימי קדם בקשו רק בני כתות מיוחדות. כבני רכב למשל (S 88). שלא נכנעו לחוקי ההתפתחות הכלכלית. בנידול צאן עסקו רק יושבי המקומות המוכשרים לכך ביותר: בערבה שבעבר הירדן מזרחה ובנגב יהודה. בכל שאר המקומות היתה עבודת האדמה בצורותיה השונות יסוד ועיקר. מוסכם ומקובל היה, שהאדם נוצר לעבוד את שָׂדֵהוּ, את כרם זיתיו או נפניו. משאת נפשו של אדם מישראל היתה לשבת, תחת נפנו ותחת תאנתו. אדמת הארץ

¹ להרצאה הבאה השתמשנו לא רק במקורות, שהבקורת הסדעית סיחתם לתקופת שתי הממלכות. אלא גם בקצת ספרים של תקופה מאוחרת (למשל ספר דברים), המתארים צורות קבועות ועומדות מלפנים.

לא היתה פוריה ביותר ואם נעזבה שנים רבות נהפכה למדבר שממה. אבל ביניע כסיו של החורש והכורם נעשתה האדמה נן פורת. המישורים והעמקים נחכמו בשפעת שבלי הטח ושעורה; במורדות ההרים פרחו הכרמים והפרדסים. בעבודת האדמה, בנידול יין ונטיעות עסקו לא רק בני כפר, אלא גם כמה בני עיר, שהיו להם שדות וננים בירכתי הערים. אומנויות אלו היו גם לפי כבודם של בני מרום עם הארץ ושל גדולי הרוח. המלך שאול היה חורש שדה בנעוריו, דוד היה רועה צאן. הנביאים אלישע ועמוס אף הם עסקו זה בהרישת שדה וזה בנידול צאן.¹

ימי בכורי התבואה בארץ ישראל היו חלים בתחלת האביב, וימי הקציר — בסוף האביב; בציר הענבים ואסף התבואה הנדושה בנורן היו חלים בסוף הקיץ או בתחלת הסתיו. במועדים הראשיים הללו של חיי הכפר נקבעו החגים השנתיים הנדולים: פסח, הוא חג האביב או חג המצות, שבועות — חג הקציר, סוכות — חג האסף (באספך מנרנך ומיקבך). החגים העממיים הללו כרוכים היו במנהגים דתיים שונים (להלן 488). אבל בתקופה הנדונה עדיין לא היה להם אותו הערך ההיסטורי, שהכהנים והנביאים הוסיפו להם לאחר זמן. אפילו בחג הפסח עדיין לא היה משום זכר ליציאת מצרים, ואכילת מצות כחג זה לא היתה אלא כמין סמל לתבואה שנתכרה ונאספה בחפזן עונות מצות.²

אחת התקנות הקדומות של הדת הישראלית, שהשפיעה הרבה על חיי הכלכלה של העם, היא חובת המנוחה בכל יום שביעי, ביום השבת. בשתי הנוסחאות של עשרת הדברות (שמות כ' י"א; דב' ה' י"ד—ט"ז) ניתנים טעמים שונים למנוחת השבת: על-פי נוסח אחד הטעם הוא, כי ששת ימים עשה יהוה את השמים ואת הארץ, את הים ואת כל אשר בו, וינח ביום השביעי; ועל-פי הנוסח השני — כי עבד היית בארץ מצרים, ויוציאך יהוה אלהיך משם ביד חזקה ובורוע נטויה על כן צורך יהוה אלהיך לעשות את יום השבת. אבל הטעם הנכון והטבעי נאמר בפרשה הקדומה של ספר הברית (שמות כ"ג י"ב): ששת ימים תעשה מעשיך וביום השביעי תשבות, למען ינוח שורך וחמורך וינפש בן

¹ שמות כ"ג י', ט"ז—ט"ז, י"ט, כ"ט; דברים ה', ה'; י"א, י"ג ואילך; מלכים א', ד' ה'; י"ט, י"ט—כ"א; ב' ואילך; עמוס א', א'; ז', י"ב—ט"ז, ועוד כמה כתובים המעידים על עבודת אדמה שהיא עיקר.

² שמות כ"ג (ספר הברית), י"ד—ט"ז, ל"ד, י"ח, כ"ג. הטעם ההיסטורי של חג הפסח (כי בחורש האביב יצאת מצרים) אסר שהוא כאן תקון סופרים כדי להפעים את טעמי המנהגים לרוח הנבואי של משנה תורה (ס' דברים), להג היסטורי נעשה הפסח כודאי רק מימי יאשיהו המלך, ועי' לפסח 58, 59.

אמתך והגרי. זהו טעם כלכלי נמור. בעשדת הדברות הקצרות (שמות ליד, כ"א) ניתן רק טעם חקלאי: ששת ימים תעבוד וביום השביעי תשבתי, בחריש ובקציר תשבתי. אפילו על האדמה עצמה חלה חובת שבתון: אחת לשבע שנים, בשנת השמיטה, היה עליה לשבות. עוד בספר הברית נאמר: שש שנים תורע את ארצך ואספת את תבואתה, והשביעית תשמטנה ונמשתה ואכלו אביוני עמך ויתרם תאכל הית השדה; כן תעשה לכרמך לזיתך (שם כ"ט, י"–י"א). תקנה נאה זו לא נתקיימה אלא במדה שהתאימה לתכונת הקרקע בארץ ישראל (הנוברת שדה וכיוצא בזה). לאחר זמן נוסדה תקנה גדולה מזו: שנת הובלי, אחת לחמשים שנה בסוף שבע שמיטות, שבה היתה כל אחוזה מכורה שבה אל בעליה; אבל תקנה זו של מחוקק אוהב-אדם קשה היה לקיים בחיים¹. חוץ מחג השבוע, הוא יום השבת, חשוב היה בעם גם חג ראש החודש, שריד מפולחן הירח הקדום, שנהפך ברבות הימים ליום מיוחד בלוח השנה².

עבודת האדמה הוסיפה להיות בסיס של כלכלת העם גם לאחר שצמחה עליה שכבה כלכלית חדשה – המסחר. אלא שדרך חייו של האכר נשתנה עם המעבר מן המשמר הטבעי של חליפין אל המשמר הכספי של מקח וממכר, לאחר שיבול האדמה – דגן, יין וזיתים – נעשו עוברים לסוחר בשוקי ארץ ישראל וחויף לארץ. המשמר הכלכלי החדש לא הונהג בישראל ויהודה אלא קמעא קמעא. מרות עובדי האדמה התמימים התנגדו למדת התגוננות, מתחלה היו בני ישראל מניחים את המחחר, כדבר תועבה, לכנעני אשר בידו מאוני מרמה לעשוק אהבי (הושע י"ב, ח'). אבל לאט לאט נמשך חלק מסוים של העם בעל-כרחו למעשה המסחר. בימי שלמה היה המסחר עדיין מונופולין של המלכות: המלך והממשלה היו שולחים שיירות ואניות סוחר למדינות הים, על-פי רוב בסיוע הצורים והצידונים. אבל בימי אחאב ויהושפט אנו מוצאים מסחר מפותח בשתי המלכיות. כשכרת אחאב ברית שלום עם ארם התנה תנאי, כי לסוחריו ישראל יהיו, חוצות או שוקים מיוחדים להם בדמשק כדוגמת השוקים הארמיים בשומרון³. בדרך כלל היה מסחר היבשה עיקר. ערי-חוף בים התיכון, כצור וצידון, לא היו

¹ שמות כ"ט, י"–י"א; ויקרא כ"ה, ב'–י"ג.

² בספרות התקופה הנידונה שבת נזכרת על-פי רוב ביחד עם ראש חודש (שבת וחודש), ע"י מלכים ב' ב', כ"ג; עמוס ה', ה'; הושע ב', י"ג; ישעיה א', י"ג–י"ד) – ומבאן ראייה כי בין שבת וחודש היה לא רק יחס חשבוני אלא גם שייכות פנימית (ארבעת חלקי חודש הירח, כלואה ופנימית של הלכנה ביחס אל פולחנה הקדום).

³ מלכים א' ט', כ"ז–כ"ח; י"א, ט"ז; כ"ב, כ"ח (סוחריו המלך); כ"ג, ל"ד; כ"ב, ט"ז ואילך.

בימים ההם לא לישראל ולא ליהודה. יפו לא היתה מסוגלת לתכלית זו ויהודה היתה זקוקה תדיר לעיר החוף אֵילת על שפת ים־סוף בנכול אדום. דרך השיירות ביבשה בין סוריא ומצרים עברה לאורך חוף צידון ופלשתים או בעבר הירדן מזרחה ובנגב. בדרך הראשונה השתמשה שומרון ובדרך השנייה — ירושלים.

בימי ירבעם השני ועזריהו סייע המסחר המפותח לנידול הערים. בצד העבודה חופס מקום גם ההון. קם מסחר בכסף עצמו. התחילו נוהגים להלוות רבית ולקחת בעבומ. ביחוד דגן. את הלזה שלא שילם את החוב בזמנו רשאי היה המלוה לקחת לעבד. כמו שהיה נהוג בכל עמי הקדם. ההבדל בין המעמדות הלך וגדל. התהום בין העשירים והעניים נתרחבה. שדות וכרמים מרובים נצטברו בידי בעלי־אחווה מועטים. הנביאים מטיפי הצדק מיתו כנגד העולה החברתית ועושק העניים עיי העשירים. עמוס צווח כי אין כפרה למוכרים בכסף צדיק ואביון בעבור נעלים. השואפים על עפר ארץ בראש דלים. עוד בספר הברית מצאנו איסור הרבית: אם כסף תלוה את עמי את העני עמך לא תהיה לו בנושה לא תשימון עליו נשך. אבל החיים לא קבלו מרותן של מדות התום והפשטות. והמחאות הנלהבות של הנביאים לא עצרו את ההשתלשלות שבעקב הסתעפות הכלכלה של העם והשתתפותו במסחרן של ארצות־התרבות המזרחיות.

בארצם ורבעם של בני הכפר וערי השדה נשתמר עדיין הרבה מן הפשטות הקדומה. הכתים היו נבנים מעץ ומחומר; הגג השטוח היה משמש משכב במשך ימות החמה. רוב הכתים היו בני קומה אחת; רק בבתי האמידים היו מצויות עליות. כלי הבית היו מועטים ופשוטים. ולמשל. בעליה אלישע הנביא. כשהתאכסן בבית אשה גדולה, היו כל כלי הבית מטה ושולחן וכסא ומנורה. כל לבושו של אדם מישראל לא היה אלא כתונת לעורו וכסות על גבה. והעני היה מתכסה בכסות זו גם על משכבו בלילה. אוכלים היו לחם חטים או שעורים. רקיקים מרובכים בשמן. קלב, ירקות, ענבים, תאנים ושקמים. יין היה מצוי גם על שולחנו של העני. בשר היה נאכל רק בימי זבח משפחה או בחגים ומועדים. שבהם היה בן הכפר מביא את בהמתו אל המזבח או המקדש הקרוב אליו ומקריב ואוכל חלק ממנה בסעודה של מצוה (עי' § 48). בשעת אכילת בשר הקפידו להוציא ממנו תחלה את כל הדם. כי הדם אסור באכילה¹. הפשטות של חיי הבית נסתלקה מבעלי ההון. ביחוד בכרכים. עמוס הנביא בבית אל מוכיח את העשירים. הבונים להם בתי נזית. ואוכלים כרים מצאן וענלים מתוך מרבק.

¹ מלכים ב' ד', א'; עמוס ב', ו'-ו'; ח', ב'-ו'; ועיי שמות כ"ב, כ"ד-כ"ו; ישעי' נ"ד ואילך; דברים כ"ג, כ" (עיי ויק' כ"ה, ל"ו-ל"ז).

² מלכים ב' ד', י'; שמות כ"ב, כ"ו; דברים י"ב, פ"ז, כ' ואילך; סמואל א', י"ה, ל"ה.

השותים במזרקי יין וראשית שמנים ימשחו, השוכבים על מטות שני. וישעיה הנביא בירושלים נוער ב.בנות ציון ממרום עם הארץ, השמות כל מעיניהן במחלצות ומלבושי פאר. רשימתו המפורטת של מיני תלבושת הנשים בדור ההוא מעידה על חיי תפנוקים ומותרות בקרב שרי יהודה וגדוליה. כנראה על-פי השפעת צידון, אשור ומצרים. אותו נביא מכנה את יושבי שומרון בשם הננאי: שכורי אפרים¹. אולם גידול התרבות החיצונית נתגלה לא רק בתאות המותרות והתפנוקים. הערים גדלו ונשתכללו. בתי החומר והעיץ הוחלפו בכנינים נאים מאבני גזית; בכרכים נתקנו תעלות וצנורות; בשוקים נראו סחורות באות ממדינות הים; מתכיות יקרות ושן הפיל נעשו שכיחות ביותר בכלי הבית ובקישוטים. נתפתחו המלאכות, הנצו סימני אמנות, ביחוד בארדיכלות ובננינה².

חיי המשפחה בישראל בימי קדם לא נבדלו בחיצוניותם מטפוס המשפחה הכללי בעממי הסביבה, אבל המדות היו טהורות יותר. ריבוי נשים היה יוצא מן הכלל, וסתם נשואים לא היו אלא עם אשה אחת. המלכים רשאים היו להרבות נשים, ודאי לשם פריה ורביה של בית המלכות והתחזקותו. אבל גם המלכים, חוץ משלמה, לא הרבו להם נשים. בינוני ישראל היה לזקח לו אשה על אשתו אם הראשונה עקרה היתה³. לפיכך אנו מוצאים בעם בעצם לא ריבוי נשים אלא נשואי איש עם שתי נשים, שמהן על-פי רוב אחת נבירה והשנית פילגש. את הפילגשים היו לוקחים מן השפחות או השבויות. אם נמצאו שתי נשים נבירות היו מחקוטטות זו עם זו: השנואה היתה מתקנאת באהובה, העקרה באם הבנים⁴. לפני נשואי בתולה היה החתן נותן לאביה מוהר מסוים, כנהוג עד היום בארצות הקדם (כלשונות עמי הקוקו מצאנו אף את השם, מהוריי, הנופל על לשון, מוהרי). את המוהר היו נותנים לא רק בכסף או בשוה כסף אלא גם בצורת עבודת הגוף (למשל, עבודת יעקב ברחל). בימים הקדומים היו מצויים נשואים של קרובים קורבת משפחה; למשל, לא נאסרו נשואין עם אחות מאם אחרת (מעשה אמנון ותמר) או עם שתי אחיות. לאחר זמן נאסרו קצת נשואי קרובים ביותר. ההורים היו שולטים על הבנים שלמון בלי מצרים. מי

¹ עמוס ו', ב-ו; ישעיה ג', טז-כ"ג; ה', י"א-י"ב; כ"ח, א'-ח'.

² עמוס ה', י"א; ישעיה ב', ז'; ס"ז, ס'; כ"ג, ל"ד; כ"ב, ל"ב.

³ בספורי האבות שבס בראשית ניתן לנשואי אברהם והגר פעם זה, שהוא באמת מנהג מאוחר (בראשית ס"ז, ב' ואילך). וכן גם בחוקי חסורפי רשאי איש לישא אשה על אשתו אם היא עקרה.

⁴ שמואל א' א', ה'-ו; בראשית כ"ב, ל"א-ל"ג; ועיי דברים כ"א, י' ס"ו.

שקלל או הכה אביו או אמו היה חייב מיתה. האב היה רשאי למכור את בתו לשפחה.¹ העבדות בישראל לא היתה גסה כל כך כמו בשאר אומות. העבדים והשפחות נחשבו לבני בית וזכויותיהם היו קבועות בחוק. שני מיני עבדים היו: כנענים או נכרים, שנקנו מאת סוחריו העבדים או שנשבו במלחמה, ועברים, שנמכרו מפני עניותם או חובותיהם. זכויותיהם של שני מיני העבדים הללו נקבעו לא על-פי החוק בלבד אלא גם על-פי המנהג: בספר הברית הקדום (שמות כ'—כ"ג) נקצב קנס למסיל מום בעבדו או בשפחתו; מנוחת השבת חובה היא גם לעבדים ונכרים בכלל (למען ינוח עבדך וגו'). יתרונו של העבד העברי לנכרי הנכרי הוא, שאינו משועבד עולמית: שש שנים יעבד ובשביעית יצא לחפשי חנם.² אבל לפעמים היה העבד העברי אומר מרצונו: אהבתי את אדוני לא אצא חפשי. טעם הגבלת זמן העבדות של העבד העברי הוא, שעבדות זו באה על-פי רוב בסבת חובות ובעצם היה העבד העברי משלם את חובו בעבודתו, לפיכך די לה בזמן מוגבל.³ יהודים סוחרים עבדים לא מצינו בחקופה הגידונה בשום מקום. מסחר זה נמצא ביחוד בידי הצידונים וגם בידי היוונים.⁴

דיני המשפחה בישראל נובעים מן המקור המשפטי המשותף לעמי קדמת אסיה, שמפיו חיים גם חוקי חמורפי (עי' למעלה § 10). אבל לכשנשוה דיני חמורפי עם דיני ישראל שבספר הברית ושאר פרשיות קדומות שבתורה נזכרה, כי בישראל נוספה ברבות הימים על נבי היסוד הכללי שכבה של מדת הרחמים, שהמתיקה את מדת הדין המחמירה שמימי קדם. במקום שאנו מוצאים צד שווה בעיקרי הדינים של חמורפי ושל תורת ישראל אנו מוצאים גם הבדלים בולטים. ביחוד מורגש הדבר ביחס התורה אל האשה: בדיני בבל ואשור האשה לעולם נסופה במשפחה, אם לאביה ואם לבעלה, ואילו בדיני ישראל היא עזר לבעלה והחוק חובע עלבונה. בדיני חמורפי הבן מצווה רק על כבוד אב, ואילו בדיני ישראל האב והאם שווים בכבוד. על-פי דיני בבל ואשור האשה מתגרשת לרצון הבעל והוא רשאי לשלחה בלי שום נתינת טעם, ואילו על-פי תורת ישראל אין איש מגרש את אשתו אלא אם כן מצא בה ערות דברי. גם היחס לעבדים טוב הוא בדיני ישראל מבדיני אשור ובבל.⁵

¹ שמות כ"ב, פ"ו—פ"ז; בראשית כ"ט. י"ח—כ"ז; כ"ז, י"ב; שמואל א' י"ח, י"ז, כ"ז; שמואל ב', י"ג, י"ד; ויקרא י"ח, פ', י"ח; שמות כ"א, ז', פ"ז—י"ז.
² שמות כ"א, ב'—ד'. זכויות יתרות על אלו לעבד עברי אנו מוצאים ברברים פ"ה, י"ב ואילך. עפי' חוקי חמורפי הנסכר בחובותיו לעבד יוצא בשנה השלישית חפשי.
³ יואל ד', ד'—ו'; יחזק' כ"ג, י"ג.
⁴ עי' חוקי חמורפי §§ 137—139, 195, 199, 253—262, 281; בראשית ב', י"ח; שמות כ"ז, י"ב; כ"א, פ"ה, י"ז; דברים פ"ו; כ"ה, א'; כ"ז, פ"ו.

§ 47. הליכות הצבור והמדינה.

בצבור הישראלי לא מצינו חלוקה חמורה למעמדות. רק שתי כתות נבדלו מתוך החברה: הנכרים, שלא היו מעורים למדינה כלל, והנררים, כלומר הכנענים חושבי הארץ שנתכוללו בישראל למחצה, לשליש ולרביע. לנכרי לא היתה אלא זכות אורת, ולא היה נהנה מן התקנות לשובת עניי הארץ¹. לא כן הנר, שזכאי היה לבוא בקהל יהוה, כלומר בעדת המקום, ולהשתתף בכל עניני הצבור והתנינות הפומביות. התורה מנינה על הנר בכמה חוקים: אסור להונתו, להטות משפטו, יש לרחם עליו כרחם על העניים והאלמנות והיתומים שבישראל, וכמדהם מותר לו לאסוף לקט שכחה ופאה ולקבל מתנות עניים. כביאורים המאוחרים לחוקים הללו נאמר: ונר לא תוננו, כי גרים הייתם בארץ מצרים².

כל עיר ועיר ובנותיהי חטיבה צבורית היתה. לפנינו, בימי משטר בתי האבות, היה השכט או המשפחה או בית-האב עיקר החטיבה. אבל בימי המלכים באה החלוקה על-פי השטה תחת החלוקה על-פי המשפחות. הקהל או העדה בא במקום בית-האב. אף-על-פי-כן נשתמר גם בימי המלכים המנהג הקדום לתת את זכות המשפט והעונשין בידי זקני הקהל. סוד הזקנים הוא שזיה שופט את בני העיר. השופטים נוהגים היו להתכנס לישיבותיהם לפני שער העיר, כלומר בשכונה ראשונה שבמבוא העיר — סמל הפומביות של בית הדין; המנהגים הדתיים הכרוכים במשפט, למשל השבועה, היו נעשים בכמה או במקדש. בצד הזקנים היו גם הכהנים והלוויים משתתפים בעשית דין³. מתהלה היתה השתתפות זו מצומצמת בסוג מיוחד של משפטים ורק לאחר זמן, עם תגבורת הכהונה, נתרחבה ההשתתפות ביותר. מכיון שהמשפט בימים ההם לא היה על-פי רוב נבדל מן השלטון היו הזקנים בדרך כלל גם מושלים בערים. המלך היה לפעמים נמלך עמהם בעסקי-מלכות חשובים, למשל בענין מלחמה או שלום⁴.

דיני ממונות ודיני נפשות שבתקופה הנדונה היו עולים כערכם על המשפט הקדום. מנהג נאולת-הדם, שעל פיו רשאי היה קרובו של הנרצה לרדוף אחרי

¹ דברים פ"ו, נ"ו; כינ' ד"ט"ו כ"א.

² שמות כ"ו, י"ג; כינ' כ"ו; כינ' פ"ו ואילך; דברים י"ז, י"ח-י"ט; י"ד, כ"ט; פ"ו, י"א ואילך; ביה, י"ג ואילך; כ"ו, י"א ואילך.

³ מלכים א' כ"א ח', י"א; דברים י"ז, ח' ואילך; י"ט, י"ב, י"ג; כינ' כ"ו, ח', י"ט;

כ"ב, פ"ו; ביה, ז' ואילך.

⁴ מלכים א' כ"ו, ז' ואילך (זקני כל הארץ). מלכים ב' ז', ל"ב; י"א, א"א.

הרוצה ולהמיתו בעצמו, עדיין קיים היה בעם נכמו שהוא קיים עד היום בין הערביים בארץ ישראל. אבל החוק המתיק הרבה את האכזריות שנמנהג זה. אם היה הרוצה שונג, יכול היה למצוא מפלט באחד המקדשים בקרנות המזבח, או בערי מקלט מיוחדים לדבר, שבהן אסור היה לנואל-הדם לנעת בו לרעה; אולם רוצה במזיד אומרת התורה. מעם מזבחי תקחנו למותי. כמו כן נאסר לנקום בבנים חטא אבותיהם, והכתוב מעיד על אמציה מלך יהודה: ויך את עבדיו המכים את המלך אביו ואת בני המכים לא המית. במשך הזמן עבר תפקיד הנוקם בדיני נפשות מן היחיד אל הצבור ואל עושה רצונו – בית הדין. רק במקרים יוצאים מן הכלל היה בית הדין נוהג כחוק הקדמון: עין תחת עין, שן תחת שן, נפש תחת נפש. על פי רוב היה החוטא נענש בקנס. עבירות דתיות חמורות, וכן גם קללת אלהים ומלך, היו נענשות בעונש מות. אחת הצורות הקדומות של סתת בית-דין היתה סקילה באבנים מחוץ לעיר בפני קהל ועדה ובהשתתפותם.¹

המשטר הצבאי של מלכות ישראל ויהודה לבש בימי המלכים צורת קבע. בשעת מלחמה היו מניסים כמלפנים את כל נושא הרבי, אבל כבר היה קיים נרעין של צבא תמיד. נרעין זה נתהוו מגדודי שומרי ראש המלך, אנשי-מלחמה מנוסים או נבורים מתנדבים, שמלאו תפקיד חשוב בימי המלכים הראשונים, שאול ודוד. לאחר זמן הונהגה תחת עבודת-הנדבה חובת-צבא לבחורים ממשפחות בעלות נכסי דלא נידי. גם תכסיס היוון והגנת הארץ נשתבחו. עם גידול הכח הצבאי של הממלכה נתרבה מספר ערי המבצר בעלי מצב צבא. בימי אחאב היו ראשי הגלילות מחזיקים גדודים של צעירים מלומדי מלחמה, המה נערי שרי המדינות שהיו יוצאים למלחמה בדבר המלך. פקידי הצבא הללו היו תולכים בראש העם המזוין. בתקופת סור אפרים מעל יהודה היו בני ישראל ממעטים להלחם מלחמות תגרה לשם כבוש ארצות זרים, אבל מלחמות-מגן היו שכיחות מאד מפני האלמות והעושק שהיו שוררים בימים ההם ביחוסים שבין המדינות.²

שלטון המלוכה, שנחזק מתוך הצורך לחבר את העם כלפי שונאיו מחוץ, היה מתחלתו בעיקר שלטון צבאי. המלך היה מנהיג גם לעם היוצא למלחמה

¹ מלכים ב' י"ד, ו'; ועיי' שמואל ב' נ', כ"ז-ל'; י"ד, ו' ואילך; כ"א, א' ואילך; שמואל ב' י"ג-י"ד; במדבר ל"ה, י"א ואילך; דברים י"ט; שם כ"ד, ס"ו.
² שמואל ב' כ"ב; מלכים א' כ"א, י"ג; ועיי' במדבר ס"ו, ל"ה-ל"ז.
³ מלכים א' כ"ו, י"ד-י"ט; מלכים ב' י"א, ב'; ס"ו, כ'; ועיי' במדבר א', ב' ואילך; כ"ו, ב'; שמואל א' ה', י"א-י"ב ועוד.

זנס לצבא התמיד. בימי מלחמות תגרה ומגן היו המלכים הולכים בראש העם. אולם ברבות הימים נתמזג טפוס המלך איש המלחמה עם טפוס המלך האזרחי. המושל והשופט העליון. המלך היה ראש בית-הדין הגדול, ויש שהיו מנישים אליו לא רק את הדבר הקשה אלא גם דברי ריב פשוטים שבין אדם לחבירו. פרטים על דרכי השלטון האזרחי של המלכים לא נשתמרו. כנראה לא היה השלטון מרוכז. בראש הערים והגלילות היו עומדים הזקנים ושרי המדינות. לשם החזקת חצר המלך היו נהוגים עוד מימי שלמה מסים וארנוניות. כנראה היו קיימים גם נכסי החצר או אחוזות המלך שהיו מכניסים הכנסה מסוימה. על עוזיהו מלך יהודה מסופר כי, מקנה רב היה לו ובשפלה ובמישור, אכרים וכורמים בהרים ובכרמלי². כשנתרוקן אוצר המלך היו מלכי יהודה לוקחים כסף לצרכי מלחמה או לתשלום מס מאוצר בית המקדש בירושלים, שהיו שמורים בו גם כספי-חסכון של העם כבקופות-החסכון של הממלכות בימינו (רחבעם, אסא, יהואש, אמציה, אחז).

בשני בתי ישראל לא היו המלכים שולטים בעריצות. אדרבה, היתה בשלטונם נטיה לעממיות. המלך היה נמלך בזקני העם בעת צרה (אחאב, יהוא). הנביאים היו מעיזים לומר למלכים את האמת בפניהם ומוכיחים אותם בפומבי על הטאותיהם (נתן, אחיה, אליהו, אלישע, עמוס, ישעיה). כשסירב נבות הזורעאלי לחת את כרמו למלך אחאב היה אחאב. סר וזעף, כי לא המנהג ולא החוק לא נתנו למלך את הזכות לקחת בזרוע את נכסי האזרח. רק איזבל המרשעת השיאתו לרצוח ולרשת. היא, הצידונית שנתחנכה ברוח העריצות של מלכי הקדם. לא הבינה את היסוד המוסרי של שלטון המלך בישראל ולנלנה על בעלה: יאתה עתה תעשה מלוכה על ישראל³. אבל העריצות לא הכתה שורש במלכי ישראל, והיוצאים מן הכלל מועטים הם. אפילו הנכרים היו אומרים. כי מלכי בית ישראל כי מלכי חסד הם⁴. עריצים בעלי אלמות אנו מוצאים רק בין הופשי כסא המלכות (מנחם). מובן מאליו, כי מהפכות בבית המלוכה לא עברו בלי אכזריות (יהוא).

בכמה מדינות קדומות היה המלך גם כהן גדול. ובכך גם מלכי ישראל הראשונים היו לוקחים להם תפקיד כהונה: שאול ודוד. משיחי אלהים היו

1 שמואל ב', י"ה. ה' ואילך; מ"ג. ב' - ו'; מלכים א' ג', מ', מ"ז; מלכים ב' ו', כ"א;

ח', ה'; מ"ז, ה'.

2 דברי הימים ב' כ"ו, י"ג.

3 מלכים א' כ"א, ז'.

4 שם ב', ל"א.

מקריבים קרבנות בכבודם ובעצמם. לאחר זמן נשתמר תואר כהנים גדולים במקצת למלכי אפרים. ירבעם הראשון, כמסופר במקרא, היה עולה בעצמו על המזבח בבית אל; בימי ירבעם השני היה המקדש בבית אל נקרא. מקדש מלך ובית ממלכה. אבל ביהודה, מקום שלטון התורה והדת, לא הודו הכהנים בזכות הכהונה של המלך וכשהעיו עווהו פעם להקטיר בהיכל עורר רוגז רב.

§ 48. אמונה ודת.

כמו בכל הדתות הקדומות כן גם בדת הישראלית תפסו את המקום הראשון לא אמונות ודעות אלא צורות עבודת אלהים. על פי היצוניותה היתה עבודת יהוה מתחלתה דומה לפולחן עממי כנען וגם בימי סור אפרים מעל יהודה עדיין לא נקחה הדת ההמונית — ביחוד במלכות ישראל — מתערובת עבודה זרה. הויך ממקדשי מלך (ירושלים ביהודה ובית אל באפרים) היו קיימים בשני בתי ישראל עוד מקדשים אחרים. בערי יהודה היה העם מתאסף על יד המזבחות שעל הבמות ועובד שם ליהוה על פי נוסח קדום. שלא כעבודה בבית המקדש בירושלים, אבל מקדשים גדולים המתחרים עם המקדש הירושלמי לא היו בארץ ורוב מלכי יהודה לא ננעו בכמות לרעה². אולם במלכות ישראל גדל הפיזור ביותר. הויך ממקדשי המלך בבית אל נמצאו מקדשים ליהוה בדרך בשביל שבטי הצפון הרחוקים וגם בשומרון עיר המלוכה, בגלגל, במצפה, בשכם וערים אחרות³. העבודה לאלהים, על כל גבעה נבונה ותחת כל עץ רענן היתה מצויה כאן יותר מביהודה וקרובה היתה לפולחן האלילי ביותר. המזבחות בכפרים היו מוקמים על מקומות נבונים. בצורת גל אבנים; על פי רוב היו נבנים בחורשות, תחת צל אלון, תמר או אשל. על יד המזבחות נמצאו סמלי הקדושה העתיקים של ארץ כנען: מצבת אבן מפוארת או אשרה בצורת עמוד עץ מעובה כלפי מעלה, כמתכונת פסל עשתורת, היא האלהות של פריה ורביה (§ 11). כאן, בשעת משתה ושמחה בחברת נשים עדויות, נעשו מעשי זמה הכרוכים בעבודת עשתורת, והם שעוררו חמת הגביאים (הושע, בכמה מקומות). בקצת מקדשי מלכות ישראל היו עובדים לענלי זהב⁴, ואפילו בירושלים נמצאה אלהות בשם

¹ שמואל א' י"ג, ס' ; י"ד, ל"ד ; שמואל ב' ו', י"ג ועוד ; מלכים א' י"ב, ל"ב ואילך ; קמ"ט ז' ; דברי הימים ב' כ"ו, ס"ז ועוד.

² מלכים א' י"ד, כ"ג ; ס"ו, י"ד ; כ"ד, ס"ד ; מלכים ב' י"ב, ד' ; רק הבמות לא סרן עוד העם מזבחים ומקדשים בכמות.

³ קמ"ט ה' ; ה' ; ח', י"ד ; הושע ד', ס"ו ; ס', ס"ו.

⁴ מלכים א' י"ב, כ"ח ואילך ; הושע ח', ה' ; י"ה, ה' ; י"ג, ב' ועוד.

נהושתן. עשויה בצורת נחש הנחושת, שהיו מיחסים לה ריפוי חולים. במלכות ישראל, בימי מלכי בית עמרי היה פולחן הכלאים של יהוה ובעל מתחרה עם הפולחן העממי של יהוה. בימי מלכי בית יהוא נרדף פולחן הבעל באכזריות יתרה, ואעפ"י שנתמעט פולחן זה נשתמרו כמה ממנהגיו בדת העממית. הצורה העיקרית של עבודת אלהים היו הקרבנות. האדם הקדמון היה מתרצה אל אלהיו במנחה. חוץ מזה היתה הקרבת הקרבנות בישראל (כמו ביוון של הומירוס) מכוונת לתכלית מעשית: בשר בעל החי, שהועלה מקצתו עולה לאלהים. נעשה ע"י כך טהור וכשר לאכילה. דם הקרבן היה נזרק כולו על המזבח, כי הדם אסור באכילה. על המזבח היו מנסכים שמן ויין. אל המקדש היו מביאים גם את בכורי תבואת האדמה — דגן ופירות. המקדש והמזבח נחשבו למעון האלהים וסמוך להם נתקדשו כל מיני זבחי משפחה בקדושה דתית. ביחוד הצטיינו סעודות המצוה בשלש רגלים, שלשת החגים של עובד האדמה (ס 46) נעשו קימעה קימעה מועדים לשמחה של מצוה. התורה אמרה: שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני יהוה אלהיך — ולא יראה את פני יהוה דיקם. בחג הפסח היה בשר קרבן הפסח נאכל ביחד עם המצות, סמל לבישולה של התבואה באביב. בחג השבועות, ימי הקציר, היו אוכלים, שתי הלחם, שכנראה היתה מצותם המץ דוקא. חג גדול במקדש היה חג האסיף. הוא חג הסוכות. מצותו היתה בפרי עץ הדר ובכפות תמרים, שהיו מביאים אל המקדש. בחגים הללו היה העם חונג ושמח בהמון מסביב למקדשים ולמזבחות. כל משפחה אמידה היתה מזמינה לסעודתה עניים, אלמנות, יתומים וגרים. החגים הכפריים נהפכו לחגיגות דתיות, ויש שלבשו צורה של הוללות כדוגמת הדיוניסיות של היוונים.³

בכל מזבח ומקדש שרת כהן. קמעה קמעה ניטל הימנו התפקיד הקדום של אורים ותומים⁴ וניתן לנביא, והכהן נעשה ממונה על עבודת אלהים בצבור. המשרתים בקודש היו מעלים את הקרבנות על המזבח ומקבלים את חלקם מכל קרבן. חוץ מזה היו מקבלים מאת באי המקדש מתנות מפרי האדמה. לאחר זמן נקבעה מתכונת המתנות הללו בדיוק על פי החוק. ביהודה היתה הכהונה עוברת

1 מלכים ב' י"ח, ד"ג. 2 שמואל א' י"ד, ל"ב ועוד; ויקרא י"ז, י"ד; דברים י"ב, ס"ז. 3 שמות כ"ב, י"ד ואילך; דברים ס"ז; ויקרא כ"ג, ועוד. בשני הפרקים האחרונים ניכרת המנסה המאחרת להשאל לחגים הללו תכונה היספורית ורתית. 4 בספורי המקרא שאחרי דוד כמעט לא נזכרו האורים ותומים, יהושפט ואחאב דורשים לפני צאתם למלחמה על ארם דק בנביאים, ונביאים מיוחדים היו פטונים לכך בהצר המלכות.

בירושה מאב לבן. לפי המסורת הקדומה התיחשו כל כהני יהודה לאהרן אחי משה משבט לוי. מימי שלמה המלך היתה הכהונה הגדולה במקדש שבירושלים עוברת בירושה בבית צדוק. במלכות ישראל קמו אחרי המהפכה הדתית של ירבעם בן נבט כהנים. מקצות העם אשר לא היו מבני לוי. ביחוד פסול היה יחוסם של כהני הבמות, מתוכי הפולחן העממי. שעל פי רוב חסרים היו גם את המדות התרומיות ההוגנות לכהונה. כהני המקדש המרכזי בירושלים היו כמלפנים תופשי התורה, שומרי המסורת הקדושה והספרות הדתית. באמונות ודעות התחרו הנביאים בכהנים, אבל בהלכות ומנהגים היתה יד הכהנים על העליונה ודבריהם נשמעים: הם היו מורים הוראה לעם בין שחור לטמא במאכל, מודיעים לו כללי בריאות הגוף ורפואה. ככהני עמים אחרים כן גם היו כהני ישראל בקיאים בהכמת הרפואה של הדור ומרפאים חולים ורק נביאים מועטים חקו אותם בבחינה זו (אליהו, אלישע). ע"ד מעשי המשפט של הכהנים כבר מדובר למעלה (8 47).

חוץ מעבודת-אלהים הפומבית היו קיימים גם כמה מנהגים המישרשים באמונות עממיות קדומות וברכות הימים נתקדשו קדושה דתית. ביניהם נמנה גם טהג המילה לילדים זכרים או מנהג חיתוך הערלה, שנקבע בימים קדומים כתרים בפני מחלות המין המצויות באקלים החם. כנראה אסור היה לבלתי-נמולים לשאת אשה ולבוא בקהל יהוה¹. לאות ברית בין אלהים וישראל נעשתה מצות המילה וראי לאחר שהתחילו עמים אחרים מזלזלים בה ונשתמרה בישראל כדי להבדיל בינם ובין הערלים. מנהגי הלידה, הנשואין והמיתה היו פשוטים ותמימים. למת היו בוכים וסופדים בקול רם והיו מזמינים מקוננות שאומנותן בכך. לעות אבלות היו שמים על הראש אפר, לובשים שק וחוגרים חבל. במושגי עולם הבא רבו ההזיות. מאמינים היו, כי המת נאסף אל אבותיו, כי יש משכן כללי לשמים. הוא השאול. מין מלכות-חתיה, צלמות², במנהגי העם נשתמרו שרידי פולחן-המתים הקדום בצורת זבחי מתים³. נוהגים היו גם להעלות מתים כדי לדרוש בהם את העתידות (שאול ובעלת האוב בעין-דור). החוק התנגד לאמונת-עם אלה בכל חוקה. כשפים וקסמים. האמונה בשרים וברוחות נחשבו

¹ מלכים א' י"ב, ל"א; י"ג, ל"ג; מלכים ב' כ"ג, ס"ג, כ"ד.
² דברים י"ג, ס' ואילך; י"ג, י"ז; ויקרא י"ג-ס"ו.
³ בראשית י"ג, י"ז, כ"א, ד'; שמות ד', כ"ה.
⁴ בראשית ל"ג, ל"ה; ישעי' י"ד, ל"ה, י"ז. ושנור כ"ט מלכים המקרא; וישכב (מלך פלוני) עם אבותיו ויקברי וגו'.
⁵ דברים י"ח, י"א; כ"ג, י"ד; תהלי ק"ה, כ"ה.

לעבודת אלילים¹. אבל דת יהוה, שנאצה את מנהגי האמונות התפלות, קלטה לתוכה כמה מהם אלא שהשאילה להם ערך וסמל אחר. כך נתכשרו בודאי הסגולות השונות, שהשתמשו בהן קודם לכן כתרים בפני הרוחות הרעות – הציצית על ארבע כנפות הבגדים והטוטפות על המצח וכן גם המזוזות על המשקופים. במצוות התורה נהפכו כולם לדברים שבקדושה, שתכליתם לזכור את יהוה ואת מצוותיו².

בכל האמונות והדעות שבדת ישראל בתקופת שתי הממלכות אנו מוצאים תערובת השקפות שונות, גאצלות ומנושמות. ההמוני היה משיג את הדת לא כמחויק בתורת הנביאים: הראשון ערכב בדת יהוה מושגים אליליים ומנהגי עבודה זרה; השני השתדל לנקות דת יהוה מכל סיני האלילות, מן ההרכבה של שתי הנטיות הללו נצטרפה ההשתלשלות של דת ישראל. רעיון האל הלאומי או הארצי עדיין שליט היה בהשקפת העולם של העם: יהוה הוא אלהי ישראל וישראל הוא עם יהוה; יהוה הוא מנן לאדמת ישראל ודבוק בה, שוכן הוא בתוך עמו. לפי השנת בני ישראל יהוה הוא אלהי עם ישראל כמו שכמוש הוא אלהי סואב או כמו שהבעלים השונים הם אלהים של עממי כנען, והוג השפעתו מצומצם בנבולות העם והארץ³. ופולחן האל הלאומי הזה ניתן להתמוג עם עבודת אלהים אחרים. אבל קמעא קמעא נתפתחה ההכרה, כי יהוה עולה על האלהים הלאומיים של עמים אחרים, וכחו מתגלה לא רק בקורות עם אחד אלא גם במהלך החיים של כלל האנושיות. האלהים האחרים, אלילי העבודות הזרות ותמונות האלהות למיניהן, הלכו ונטשטשו מסני הדר נאון יהוה⁴. אבל גם את יהוה עצמו היו מתארים בדרך הגשמה ומיחסים לו צורת אדם ויצרי אדם⁵. העם לא שחרר עצמו עדיין מן הציורים המנושמים של האלהות. אבל בני העליה עיניהם כבר נסקחו והם שהתחילו מטיפים, כי אין להשיג את יהוה

¹ שמות כ"ב, י"ז; ויקרא ל"א, כ"ז; ו' יסעי' ח' י"ט.

² שמות י"ג, ט"ז; במדבר ט"ו, ל"ח-ל"ט; דברים ו', ח'–ט'; י"א, י"ח; כ"ב, י"ב. ועי' קדמוניות היהודים' ליוספוס ב', ח', י"ג.

³ הלא כה דברי דוד בברדו מפני שאול; גרשוני היום מהמתפת בנחלת יהוה לאמר לך עבוד אלהים אחרים (ש"א כ"ו, י"ט). ועי' שמואל ב' א', כ"ה.

⁴ סימן סובהק להתחזקות אמונת יהוה אנו מוצאים בהתמסרות מספר השמות שבעלי בקרבם והתרכבות השמות ש' יהוה' בקרבם: יהואחז, יהושפט, יהורם, אחזיה וכו'. בכתובות סימי אחאב שנמצאו בשומרון (עי' להלן § 50) מצויים עדיין שמות ש' בעלי בקרבם. יש לשער כי אחרי ההרג הרב שעשה יהוה בעובדי הבעל היו הבעלים פוחדים וחולכים בשמות אנשים.

⁵ הציורים העממיים הללו נכנסו גם לתיאורים הדתיים והפיוטיים של סי' בראשית ושאר פרשיות התורה. אעפ"י שנתחברו בתקופת הנירונה ע"י בני עליה.

עיי שום פסל ותמונה, שהוא גם האל הלאומי של ישראל וגם אל יחיד בעולם, בורא הטבע והאדם. כמושג אלהי זה היתה כרוכה אצלם שיטה מוסרית שלמה: אלהים דורש מאת מאמיניו לא מצות אנשים מלומדה, אלא טוהר הלב וקיום היעודים המוסריים העליונים. לא הפולחן אלא המוסר הוא עיקר הדת ומרכזה. רעיון זה, שנביאי ישראל ויהודה הכריזו עליו שמונה מאות שנה לפני סה"נ, נרם לאחר זמן לשינויים עיקריים בהשקפת העולם הדתית בישראל.

§ 49. התפתחות הנבואה.

הנבואה בצורתה הראשונה היתה חזיון משותף לישראל ולכמה עמים אחרים בארצות הקדם, ורק במדרגתה העליונה נעשתה להתנלות מקורית של היצירה הרוחנית בישראל. המלה נביא בהוראת מניד עתידות נמצאה בצורות שונות בכל הלשונויות השמיות, מן האשורית ועד הערבית. בשם זה היו מכונים בני אדם, שהעם יחס להם כח מסתורי, כשרון מיוחד לראות את הנולד, לפתור את הסתום וממילא גם להורות דרך בחנועות עם ובמהפכות מדיניות. כשרון זה של הנביא היה כרוך במדרגה מסוימה של התפעלות דתית, והתפעלות זו בצירוף התעוררות לאומית בימי משבר היתה לכה משפיע בהליכות המדינה. וכאן הוא התחום המבדיל בין נביאים פשוטים למעולים, בין סתם מנחשים לחכמים מדיניים המתבוננים בהשתלשלות המאורעות. תואר נביא בהוראתו הצבורית ניתן ראשונה למנהיגי הלאומית שכימי השופטים — לדבורה. בספור המקראי עיד פעולת אשה נביאה זו וכן גם בשירתה נשקפת נפש נלהבת השואפת להנשמת האחדות הלאומית וקוראת לשבטי ישראל להתנבר בכח זה על האויב.

מורכב מזה הוא תפקידו של שמואל, העומד על נבול שתי תקופות — של השופטים והמלכים. ספורי המקרא מתארים אותו בשלש המדרגות של הנביאות: מתחלה באים אל שמואל כבוא אל איש אלהים (עושה נפלאות), לדרוש לאתונות האובדות של אבי שואל; אחר כך הוא הולך בראש חבל נביאים

1. משה אינו בא בחשבון, שהרי נקרא נביא, כנראה מן הכתוב דברים ל"ד, י. רק בסוכן הכללי של סחוקק חוזה אלהים שקבל את תורתיו מפי הנבורה, כנגד זה מודגש בפרשת בלעם הנכרי, כי אין הנבואה שורה עליו אלא סחוקק התפעלות שלא מדעתו; נאום בלעם בנו בעור ונאום הנבר שתום העין, נאום שומע אמרי אל אשר מתוה שדי יחזה נופל ונלוי עינים (בסדר כ"ד, ב"ג—פ"ו).

המתנבאים מתוך התפעלות דתית; לבסוף הוא ממליך את שאול ונעשה ראש המדברים באותה מהפכה מדינית, שיצרה את המלוכה בישראל. בספורי המקרא מכונה שמואל, רואה¹, כלומר צופה לעתיד, והכתוב עצמו מפרש: כי לנביא היום יקרא לפנים הרואה¹. המסורת העממית ראתה איפוא בשמואל את שני הסופסים הנביאיים כאחד: סתם מנבא ומנחש וגם חובב נלהב של עמו ודבר רוחני לאומה. נביא זה שולח את שאול, העתיד להיות מלך, אל אנשי סודו בדברים האלה: ויהי כבואך שם העיר (גבעה) ופגעת חבל נביאים יורדים מהבמה ולפניהם נכל ותוף וחליל וכנור והמה מתנבאים. וצלחה עליך רוח יהוה והתנבית עטם ונהפכת לאיש אחרי². כאן מובע בבחירות יתרה צד ההתפעלות הדתית והלאומית שבנבואה, המשפיעה על נפש השומע ומכשרת להפוך אדם מן השוק לנביא, ואת אומרת לקנא נלהב ולוחם.

בימי דוד נראות לנו מבעד הערפל דמויות שני נביאים — נתן וגד, הראשון מוכיח את המלך על חטאו וממשל את המשל על כבשת הרש ובאותה שעה הוא גם נביא חצר-המלכות וחבר למפלגה מדינית³. השני מכונה בתואר חוזה המלך⁴ והוא יועץ ומוהיר את המלך בשם יהוה⁵. בימי שלמה קם נביא מוכיח ומטיף לרבים, אחיה השילוני, שנטה מתחלה אחרי ירבעם המורד בשלמה, אבל אחר כך נקעה נפשו מבחירו⁶. אחריהם באו כמה נביאים שלא זכו לפרסום (שמעיה, איש האלהים בימי רחבעם, הנני, הרואה בימי אסא, יהוא בן חנני בימי בעשא ועוד), שהשתתפו כנראה בתנועות המדיניות של חמשים השנה הראשונות לאחר התפלגות הממלכה⁶.

התפקיד החברתי של הנביאים בא לידי גילוי נמרץ בימי אליהו ואלישע. חיי שניהם מעוטפים בצעיף האגדה העממית, המבקשת לראות את נבוריה כראות עושי נפלאות ומנידי עתידות, כפי ההוראה הקדומה של המלה, נביא. אבל באותם מספורי המקרא שבהם הושקעו היסודות הללו של האגדה העממית בולטות לעין התכונות הדתיות והמדיניות שבפעולת שני הנביאים. שני הנביאים הללו שבמלכות ישראל חלקו ביניהם תעודה מסוימה וכל אחד קיים את המוטל עליו. אליהו נלהם במסירות נפש כלפי הכלאים הדתיים וכלפי ההשתררות של

¹ שמואל א' ט', ט'.

² ע"י שם י', ה'—ו'.

³ שמואל ב', ז', ב' ואילך; י"ב; מלכים א' א', ח' ואילך.

⁴ שמואל א' כ"ב, ה'; שמואל ב' כ"ד, י"א ואילך; דברי הימים ב' כ"ט, כ"ה.

⁵ מלכים א' י"א, כ"ט; י"ד, ב' ואילך.

⁶ מלכים א' י"ב, כ"ב; ס"ז, א', ו'; מלכים ב' ס"ז, ו' ואילך.

המלך אחאב; אלישע התרים כלפי כל בית-עמרי, המשפיק בילדי נכה, ובעטיו נשמד כל בית המלכות. שני האישים הללו מוקפים סיעה של בני הנביאים, שמשלמים לפעמים שליחות מדינית השובה, כמו למשל במהפכת יהוא¹. מתוך אותן החבורות יצאה המהאה הדתית והמוסרית כלפי הצופים והחוזים הפחותים. מתרוצצים לא רק נביאי יהוה עם נביאי הבעל, אלא גם נביאי האמת עם נביאי השקר; מצד זה מניני-עם נעלים, המכרזים על האמת בפני הממשלה והצבור, ומצד זה מנידי בעלטה לשם פרנסה, שעליהם נאמר: הנושכים בשניהם וקראו שלום, ואשר לא יתן על פיהם וקדשו עליו מלחמה². דוגמא להתרוצצות כזו ראינו למעלה (§ 86) במעשה מיכיהו בן ימלה וצדקיהו בן כנעני בחצר אחאב³. הריב עם נביאי השקר נמשך והולך עד חורבן שני בתי ישראל.

במאה השמינית בא שינוי נמרץ בהתפתחות הנבואה. קם טפוס של נביא חדש ומעולה, נביא מורה ומדריך, מטיף מדיני השואף לשנות את המשטר הדתי והחברתי על יסוד יעודים מוסריים נעלים. אין הוא עושה נפלאות כדי למשוך לב העם, אין הוא משתמש בדברי חידות של אורים ותומים, אלא מביע בהתלהבות לוקחת נפשות את האמתיות הדתיות, המוסריות והמדיניות. הנביאים החדשים מדברים בלשון מיוחדת, שבה התפעלות של נואם ממוזג עם הישחפכות הנפש של משורר, המליצה עם השירה. נאומי אנשי הרוח הללו נרשמו בידי עצמם או בידי שומעיהם והגיעו אלינו בתוך שאר השרידים הספרותיים של תקופת הנבואה. הנבואה הקדומה שבעל פה נהפכה, עם התעלות המצב הרוחני של העם, לנבואה שבכתב. על הנביאים הראשונים טפסום חדש זה נמנים עמוס והושע במלכות ישראל, ישעיה וסיכה במלכות יהודה.

בשני רעיונות עיקריים ניכרת השיטה הנבואית החדשה: 1) במושג אלהי-העולם, 2) באחדות-האל המוסרית. במשאותיו של עמוס מורגש ראשונה המעבר מן המושג הלאומי של יהוה אל העולמי. לפי השקפתו של הנביא יהוה מושל לא בקורות ישראל בלבד, אלא בקורות כל העמים. אין הוא אלהי עמו בלבד, כאחד הבעלים או כנמוש, אלא גם אלהי העולם החותך נורלה של כל האנושיות. הלא כבני כושיים אתם לי, בני ישראל - נאום יהוה: הלא את ישראל העליתי מארץ מצרים ופלשתיים מכפתור וארם מקירי (עמוס ט', ד). זאת אומרת, כי אותו האל עצמו, שהנחיל את ישראל הנודר בארץ כנען, נתן

¹ סלבים ב' ט', א' ואילך.

² סיכה נ', ה.

³ סלבים א' כ"ב, ח' ואילך.

⁴ ע"י ירמיהו, ספרים כ"ז-כ"ט.

ליוצאי איי יון, לפלשתים, נחלה בארץ פלשת, ולארמיים — בסוריא. אלהים שוקד לטובת כל העמים. אף הנביא סבור, כי ישראל הוא העם הנבחר, אבל דוקא עם נבחריו אלהים מדקדק ביותר. רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה. על כן אפקוד עליכם את כל עונותיכם (שם נ', ב'). עמוס מוציא מסקנא נכונה מרעיון אלהי העולם: הוא מנבא גם לעתידות העמים האחרים שנראו בימים ההם על שמי ההיסטוריה הישראלית. בשם יהוה הוא מאיים בעונשים קשים על כל הארצות והעמים: דמשק, צור, אדום, עמון, מואב. — ביחוד על חטאותיהם המוסריות. אלא בעוד שהעמים עובדי האלילים צפויים לעונשין רק על מעשי אכזריותיהם במלחמותיהם עם שכניהם, ישראל ויהודה נידונים על כל מעשיהם הפרטיים כנגד הצדק והמוסר העליון בחיי הצבור והיחיד (שם פרק א' ופרק ב'). פשעי יהודה נכללים בתוכחה קצרה: על מאסם את תורת יהוה וחוקיו לא שמרו, ופשעי ישראל: על מכרם בכסף צדיק, ואביון בעבור נעלים, השואפים על עפר ארץ בראש דלים, ודרך ענוים יטוי. עמוס מתמרמר על העושק החברתי וציוח: הוי השאננים בהר ציון והבוטחים בהר שומרון... השוכבים על מטות שן וסרוחים על ערשותם, ואוכלים כרים מצאן ועגלים מתוך מרבק, הפורטים על פי הנבל, השוחים במזרקי יין וראשית שמנים ימשחו — ולא נחלו על שבר יוסף (עמוס ו', א'—ו'). גם אל בנות מרום עם הארץ פונה עמוס בדברים קשים כנידים: שמעו הדבר הזה, פרות הבשן אשר בהר שומרון, העושקות דלים הרוצצות אביונים, האומרות לאדוניהם: הביאה ונשתה... הנה ימים באים עליכם ונשא אתכם בצנות ואהריתכן בסירות דונה (שם ב' א'—ב'). הטוב והצדק אינם בעיני הנביא דברים נבדלים מן הדת, אלא הם הם עצמותה. עמוס משנה את הערכים שינוי נמור: לא עבודת אלהים או המנדג, אלא ההשתלמות המוסרית — היא תכלית הדת. הנביא מלגלג על החסידות החיצונית של בני ישראל ואדיקותם במנהגים ובשם אלהים הוא אומר: שנאתי מאסתי חניכם ולא אריח בעצרותיכם, כי אם תעלו לי עולות ומנחותיכם לא ארצה ושלם מריאיכם לא אביט; הסר מעלי המון שיריך וזמרת נבליך לא אשמע! ויגל כמים משפט, וצדקה כנהל איתן (שם ה', כ"א ואילך). ובהגיעו למרום ההתפעלות הנבואית, הוא קורא: הנה ימים באים... והשלחתי רעב בארץ: לא רעב ללחם ולא צמא למים, כי אם לשמוע את דבר יהוה. ונעו מים עד ים, ומצפון ועד מזרח ישוטטו לבקש את דבר יהוה, ולא ימצאו (ה', י"א ואילך).

בימי השלוה של ירבעם השני כבר ניבא עמוס ליום 'הוה' הממשמש ובא ועתיד להביא שואה על ישראל, ובוראי נחכון לסכנה הצפויה מאשור. הנביאים משולים, לדברי היסטוריון אחר, לאותם העופות המבשרים קרבן הסער.

חמיד היו מרימים קולם סמוך לפני זעזועים היסטוריים גדולים ומעוררים את לב העם. לעיני הנביאים שקמו אחרי עמוס כבר באה הצרה בכל מוראותיה. הושע הנביא ראה את צבא אשור עולה על מלכות ישראל והרגיש את פרסוריה של מולדתו הנחרבת. צרת האומה הכבידה על רוחו ועכבה את מעופו למרומי המחשבה המקיפה את העולם כולו. כרופא על יד ערשו של חולה מסוכן ציין בצער עמוק את סבות המחלה ועורר את לב העם להסירן. עיקר סבתן של כל הצרות שבאו על שומרון הם, לפי דבריו, הנדנודים הרוחניים והתעיות הדתיות. משהו הוא את ישראל לאשה סוטה, העוזבת את אישה, הוא יהוה, ורצה אחרי מאהביה, הם הבעלים. יהוה מתקצף על הבוגדת ובכל זאת הוא אוהב אותה ומצפה לתשובתה. הליכה זו אחרי הבעלים אין פירושה עבודת אלהים אחרים, שכנראה לא היתה שכיחה בימים ההם בישראל; ודאי נתכוין הנביא לצורות האליליות שלבש פולחן יהוה במלכות ישראל. קובל הוא על פסלים ותמונות של אלהות, על שכרות ופריצות בשעת עבודת אלהים, על הכהנים החטאים הרודסים שלמונים. עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו, כי רוח זנונים התעה וזנו מתחת אלהים; על ראשי ההרים יזבחו ועל הגבעות יקטרו, תחת אלון ולבנה כי טוב צלה... ואל תבואו הנלגל, ואל תעלו בית און [כנוי של גנאי לבית אל]... ונח ענלך שומרון—והוא חרש עשהו ולא אלהים הוא, כי שבבים יהיה ענל שומרון (הושע ד', י"ב ואילך; ח', ה'—ו').

למראה הגסיסה הקשה של ישראל מזכיר הושע לעם את נעוריו, ימי יציאת מצרים ונדודי מדבר סיני, מקום שם נכרתה הברית הראשונה בין אלהים וישראל. כענבים במדבר מצאתי ישראל, —אומר אלהים מתוך גרונו של הנביא, — כבכורה גחאנה בראשיתה ראיתי אבותיכם (ש', י'). אהבה רבה של אב לבנו נשמעת מדברי ההודאה של יהוה: כי נער ישראל ואהבהו וממצרים קראתי לבני... ואנכי תרגלתי לאפרים, קחם על זרועותיו... איך אתנך אפרים, אמננך ישראל?... נהפך עלי לבי, יחד נכמרו גחמי; לא אעשה חרון אפי, לא אשוב לשחת אפרים, כי אל אנכי ולא איש (י"א, א'—ט'). ומתוך שפעת אהבה וסליחה בא הנביא לידי אמונה בתחיה רוחנית ומדינית של ישראל לעתיד לבוא. וראוי לחשומת לב, כי בחזיונות שני נביאי ישראל—עמוס והושע—תחית מלכות ישראל כרוכה בבכורת יהודה ובית מלכותה, עמוס מדבר על הקמת סוכת דוד הנוסלת (עמוס ט', י"א); והושע מציג לאפרים השובב את יהודה הרד עם אל-למופת ומנבא כי באחרית הימים ישובו בני ישראל ובקשו את יהוה אלהים ואת דוד מלכם (הושע ג', ה'; ד', ט"ו; י"ב, א'). תוקף המצב של יהודה ושל שני עמודיה התיכוניים—מלכות בית דוד ובית המקדש שבירושלים—נחן תקוה

בלב הנביאים. כי כל האומה תושע לכשתתאחד וירושלים בראשה. לקיום תקוה זו נלחם כל ימיו הנביא הירושלמי ישעיה בן אמוץ. אחד מגדולי הנביאים ביהודה. ישעיה קם על נבול שתי תקופות, בשעה שהמחצית האחת של עם ישראל הלכה ונחרבה, והשנית חרדה לעתידותיה בימי הסער. בתוך קול שאון המלחמות שהקיפו את כל קדמת אסיה, בתוך התפוררות הממלכות והעמים, קרא נביא גדול זה את האומה היהודית לאומץ-רוח ולהתחדשות פנימית. לא רק כדיבור פה, אלא גם במעשים השתתף ישעיה במפעל ההתחדשות, שהציל את יהודה מנור-דינה של מלכות הצפון. ישעיה היה, כנראה, מבני מרום עם הארץ והיה קרוב למלכות. עמקנות של חכם והתלהבות של משורר נתמזגו בו עם מעשיות וחריצות של עסקן מדיני. החזון הראשון, שנילה לישעיה את תעודתו הקדושה, היה בשנת מות המלך עוזיהו, אבל בתפקיד מדיני יצא רק בתחלת ימי ממלכתו של אחז (להלן § 44). בשעה שירושלים שרויה היתה בפחד מפני צבאות ארם ושומרון של מלכי הברית רצין ופקח, אטף הנביא את לב העם והשקיט את רוחו הסוער של אחז, שהיה מפקפק אם להגן על עיר-המלוכה בפני הצרים או להכנע מפני אשור. פעם אחת יצא ישעיה לקראת אחז אל תעלת הברכה העליונה, מקום שם התכונן המלך אל המצור, ואמר לו: השמר והשקט, אל תירא ולבבך אל ירך משני זנבות האודים העשנים האלה: רצין וארם בן רמליהו. ישעיה שהיה בקי במצב המדיני הכללי צופה היה מראש, כי מלכי הברית יהיו מוכרחים לצאת מיהודה וכי ארצותיהם תפלנה בידי מלך אשור. ואף-על-פי-כן לא הסכים להחלטתו של אחאב למסור את יהודה לאפיסרופסות האשוריים. הכנעתו של אחז, שקיבל מרותו של תגלת פלאסר, העליכה את רגשות הנביא. ברית זו עם מלכות אשור העריצה, פטיש הממלכות הקטנות הכפופות לה, עון פלילי היה בעיני הנביא. לדעתו לא היתה יהודה זקוקה להכניס ראשה בפוליטיקה הסוררת של ממלכה אדירה, הבולעת תחלה את האומות הקטנות ואח"כ סופה לחורבן; מוטב לעם יהודה לשכון לבדר ולעסוק רק בהתחזקות ובהשתלמות פנימית. ישעיה הראה על התחלת החורבן במלכות ישראל ואיים גם על יהודה בנור-דין כזה. מלכות ישראל נעשתה משחק לכחות האיתנים המדיניים, וזהו גם סופה של מלכות יהודה אם לא תפנה אל היסודות הנצחיים והרוחניים של חייה הלאומיים. בקורות העמים רואה הנביא התגלות רצון עליון: אשור שבט אפי... היתפאר הגרון על החוצב בו? אם יתגדל המשורר על מניפו? (ישעי' י, ה'—ט"ו). חוק המוסר

1 על נבואתו של ישעיה נמנים רובם ככולם של ליפ הפרקים הראשונים פמי ישעיה, הפרקים מ'—ס"ו של ספר זה הם משאות של נביא אחר - או כמה נביאים - פמי גלות בבל ושלמון פרם.

הוא המכריע בדברי ימי עולם; הממלכות התקיפות אינן אלא כלים שמשתמש בהם המשפט העליון לקיים את נוריהדין על הנידונים למיתה; רק העמים הצדיקים ההולכים בדרכי המוסר העליון יצאו זכאים בדין זה.

בימים שבין התבוסה הראשונה והאחרונה של מלכות ישראל (720—788) ניבא ישעיה לחורבן שומרון בדברים קשים ונמרצים: .הוי עמרת נאות שכורי אפרים וציץ נובל צבי תפארתו אשר על ראש ניא שמנים [שומרון] הלומי יין; הגה חוק ואמיץ לאדני [אשור]: כורם ברד, שער קטב, כורם מים כבירים שוטפים הניח לארץ ביד: ברנלים תרמסנה עטרות נאות שכורי אפרים... ביום ההוא יהיה יהוה צבאות לעטרת צבי ולצפירת תפארה לשאר עמו [יהודה] (כ"ח. א'—ו'). החובב הנלהב של יהודה השלים עם חורבן שומרון שהוכרחה לבוא בעקב סורה מדרכי-האומה הכללית ומדרך הישר בדת ובמוסר. אבל גם יהודה לא נקתה בעיניו ואף היא סופה כסוף שומרון אם לא תשוב לדרך הצדק. מתמרמר הוא הנביא על שלות בני ירושלים לאחר שנכנעו למלך אשור: .שמעו דבר יהוה אנשי לצון מושלי העם הזה אשר בירושלים! כי אמרתם כרתנו ברית את מות ועם שאול עשינו חוזה, שוט שוטף כי יעבר לא יבואנו, כי שמנו כזב מחסנו ובשקר נסתרנו... וכפר (כמובן ותופר) בריתכם את מות וחזותכם את שאול לא תקום, שוט שוטף כי יעבר [אשור] והייתם לו למרמסי (שם י"ד—י"ה).

התמרמרות רבה נשמעת בדברי ישעיה, כשהתחיל אחז הנרר אחרי תגלת פלאסר להנהיג ביהודה מנהגים אשוריים. חקוי לעבודת האלילים, פריצות ועושק— כל אלה מכעיסים את הנביא תמרורים. איכה היתה לזונה קריה נאמנה! — כך הוא משתמש לנבי ירושלים במשל שהמשיל בן-דורו על שומרון — מלאתי משפט, צדק ילין בה, ועתה מרצחים! שריך סוררים וחברי ננבים, כולו אוהב שוחד ורודף שלמונים, יתום לא ישפוטו וריב אלמנה לא יבוא אליהם (א). כ"א—כ"ט). הנביא קובל בעוז על המתעשרים מתוך עושק: .הוי מניעי בית בבית, שדה בשדה יקריבו עד אפס מקום, והושבתם לבדכם בקרב הארץ! הוי משכימי בבקר שכר ירדופו, מאחרי בנשף יין ידליקם, והיה כנור ונבל תוף וחליל ויין משתיהם — ואת פועל יהוה לא יביטו ומעשה ידיו לא ראוי (ה), ח'—י"ג). כשאט נמש מדבר הנביא על תאות נשי ירושלים למותרות ולבנדי פאר: .יען כי נבהו בנות ציון ותלכנה נטויות גרון ומשקרות עינים, הלוך וספוף תלכנה וברנליהם תעכסנה — ושפח אדני קדקוד בנות ציון ויהוה פתהן יערה' (נ), ט"ז—י"ז). כעמוס כן גם ישעיה מוכיח את העוברים על חוקי הצדק והיושר שבין אדם לחברו ומשתדלים רק לצאת ידי חובתם לאלהים בזבחים ובתפלה: .למה לי רוב זבחיכם, יאמר יהוה... כי תבואו לראות פני, מי בקש זאת מידכם רמוס חצרי? לא תוסיפו

הביא מנחת שוא! קטורת תועבה היא לי; חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי; גם כי תרבו תפלה אינני שומע, ידיכם דמים מלאו; רחצו, הזכו, הסירו רוע מעלליכם מנגד עיני, חדלו הרע! למדו היטב, דרשו משפט, אשרו חמוץ, שפטו יתום, ריבו אלמנה וי (אי, י"א-י"ז). לפני אלפים ושש מאות שנה נשמעה קריאה נלהבה זו לאמת ולצדק — והיא חדשה היום כביום יציאתה מפי הנביא.

ברוח זו התנבא גם בן דורו — ואולי תלמידו — של ישעיה, הנביא מיכה ממרשה. מצדיק הוא את הדין על שומרון, אבל מוכיח הוא גם את ירושלים; חטאת היא לבת ציון, כי כך נמצאו פשעי ישראל (מיכה א', י"ג). מיכה בא להזהיר את עם יהודה ומלכו מפני חוקות עמרי וכל מעשה בית אחאב (ו', ט"ז). בלב רגש מתחנן הוא, כמו הושע, אל כלל האומה ומזכיר לה את קורותיה ממצרים ועד הנה: ריב ליהוה עם עמו ועם ישראל יתוכח: עמי, מה עשיתי לך ומה הלאתיך? — ענה ב' כי העליתך מארץ מצרים ומבית עבדים פדיתך? (ו', ב'—ד'). כחו של המשא הנבואי גדול היה בשיטה זו של למוד דברי הימים הלכה למעשה, בהבאת דוגמאות היסטוריות לרעיון, כי החוק המוסרי הוא החותך את גורל העמים, והחוק הזה אומר: סוף הנצחון לבוא לא לכה הגופני אלא לכה הרוחני והמוסרי ולאותו העם שיש בו כח זה.

שני נביאי יהודה, ישעיה ומיכה, בני דורו של חורבן שומרון, זכו לראות בחייהם את הסימנים הראשונים לתחית ארץ מולדתם, שארית ישראל. עוד בשנים האחרונות לחיי אחז הוברר תפקידו המתקן של יורש הכסא בן המלך חזקיה, שבו תלחה הכת הלאומית של הנביאים את תקותיה.

§ 50. כתב ולשון; המקורות הראשונים של הספרות המקראית.

לשון בני ישראל הקדמונים נמנית על הקבוצה העברית של הלשונות השמיות, כמו שעם ישראל נבדל מתוך הקבוצה העברית של הנוע השמי. הלשון העברית, הקרובה לאשורית ולארמית, התפתחה כנראה בימי ישיבת ישראל בארץ כנען, בהשפעת הלשון הכנענית-צידונית, וקורבת הלשון העברית לצידונית (לפיניקית) תוכיח. בטהרתה נשתמרה הלשון העברית ימים רבים גם בקרב שאר העמים מבני העברים: מואב, עמון ואדום. בנוגע למואב מעידה על כך מצבת-הזכרון של המלך מישע מן המאה התשיעית לפני סה"נ (§ 37). במלכות ישראל ובמלכות יהודה השתמשו בלשון זו עד גלות בבל; ביהודה נקראה הלשון במאה השמינית, יהודית בנגוד לארמית או אשורית, שהמון

1 ע"י שפת כנען, ישעיה י"ט, י"ח.

העם לא הבינה, ורק יחידים שהשתתפו במשא ומתן שבין המדינות היו מכירים בה. יש ידים לשעה, כי בין יושבי גלילות שונים היה קיים הבדל במבטא המלים. בני אפרים, למשל, היו מבטאים סמך במקום שיין (סבולתי תחת שכולתי; שופטים י"ב, ו'). יתכן, שהיו קיימים גם דיאלקטים או סעיפי-לשון, שהיו מבדילים בין הצפון והדרום, אבל בספרות הקבועה לא ניכרו סימני הבדלים כאלה. שפת התורה, הנביאים ושאר ספרי המקרא היא בלשון הספרותית הכללית של העם.

מלאכת הכתב נתפתחה בישראל מימים קדמונים. מתחלה השתמשו, כנראה, בלשון הבבלית, שהיתה מתהלכת בקדמת אסיה במשא ומתן שבין המדינות. ובכתב היתדות האשורי, שהיה נהג במאות היד והטיו לפני שהיג גם כנען (מכתבי מלכי כנען שנמצאו בתל-אמרנה ובתענך; ועי' למעלה § 1). הכתבים הדתיים הראשונים של בני ישראל והתעודות הרשמיות נכתבו אולי בכתב היתדות על גבי אבנים או חרסים¹. במאה היא לערך קם בכנען האלפבית בעת ובעונה אחת בצידון ובישראל, אבל עוד ימים רבים התחרה כתב היתדות עם הכתב החדש². קמעא קמעא דחה האלפבית הנוה לכתובה ולזכרון את כתב היתדות³. אלפבית זה נשתמר בכתובות עבריות אחדות מן המאה התשיעית והשמינית שנמצאו עד כאן בארץ ישראל. הכתובות הקדומות ביותר, שנמצאו בחורבות שומרון, הן מימי המלכים עמרי ואחאב ונכתבו בכתב ולשון עברי, בדיו ובשבת סופרי עיני חרס; בהן נרשמו שמות האנשים והמקומות ששלחו מס לחצר המלך; יין, שמן וכיוצא בזה. בת אותו הדור היא גם הכתובת העברית הגדולה על גבי מצבת-הזכרון של מישע מלך מואב (משנת 840 לערך). שבה המלך מתנה באריכות את נבורת שחרור ארצו מעול מלכות עמרי (עי' למעלה § 137). כתובות קצרות נשתמרו גם על תותמות אחדות; הקדומה שבהן היא חותמת. שמעיה

¹ מלכים ב' י"ח, כ"ז-כ"ח; ישעיה ל"ו, י"א-י"ג; שרי ירושלים מבקשים את שלוחי מלך אשור המדבר בפומבי; דבר נא אל עבדיך ארמית כי שופטים אנחנו, ואל הדבר אלינו יהודית באוני העם.

² עי' למעלה § 10. המסורת מספרת ע"ד מרכו קדום לכתובת ספרים בכנען העברית: שם העיר דביר שבנגב היה לפניו, קריח ספרי (שופטים א', י"א). דופה לשם העיר הצידונית של הפיירין והספרים, ביבלוס (נקל שבמקרא), שעל פיה נקרא הספר ביוני, ביבליון.

³ כן נראה שני לוחות החרס שנמצאו בארץ ישראל, בחפירות שבעיר נזר העתיקה, והם מכילים שני שפרי מכירה בכתב היתדות משנת 647-649.

⁴ יתכן, שהאלפבית התיחם לכתב היתדות כיהם הכתב הרמסופי-הקמסי אל ההירוגליפים, הוא כתב הרמסוסים. יש ידים לשעה, שכתב היתדות הוא הוא סכתב אלהים, שהיה עמי הכתוב חרות על הלוחות (שמות ל"ב, פ"ו). והאלפבית הוא הוא, חרס אנושי שבישעה ח', א'.

עבד ירבעם, שהיתה כנראה נושפנקא של לשכת המלך ירבעם השני; באמצעותה מתוארת דמות אריה (נמצאה במגדו). כתובת עברית ברורה בעלת שורות אחדות נשתמרה בירושלים על נבי כותל נקבת השלח. שנחפרה בסוף המאה השמינית בימי מלכות חזקיה (עי' למטה § 68). בכל ההבדלים שבצורות האותיות בכתובות הללו בולט בהן המפוס העיקרי של האלפבית העברי, הקרוב מאד – ולפעמים דומה ממש – אל הפיניקי. בכתב העברי הקדמון השתמשו כמה סאות שנה יוצרי הספרות המקראית – הכהנים, הנביאים, סופרי הזכרונות והמחוקקים. עד שנשתכללו צורותיו בתקופה שלאחרי גלות בבל ונתקדמו לפפוס. האותיות המרובעות הנוהגות עד היום בישראל (עי' למטה § 82). כותבים היו מתחלה על נבי, לוחות או חרסים ולאחר זמן על ספיר (נליון, נייר), שהיה מתגולל לאחר הכתיבה ונקרא בשם ספרי או מנילה¹.

הכתיבה באותיות הקלה את מלאכת הקביעה בכתב של המון מסורות שבעל-פה במקצועות הדת, החוק ודברי הימים. בכתב זה התחילו להשתמש הכהנים שומרי המסורת ונם סופרי המלכים ורושמי זכרונות, ואחר כך אחזה בכלי זה גם מחשבת הנביאים הנלהבת והיוצרת, משעה שלא יכלה להסתפק בדברים שבעל-פה. אפשר לומר בודאות, כי כל תקופת המלכים בדברי ימי ישראל היתה תקופת כתב וספרות, כמובן במדרגות שונות. ומה שנוגע לתקופה שקדמה למלכים אינו מן הנמנע, שכבר היו קיימים בימים ההם, לוחות הברית בכתב היתדות, שבהם חרותים היו החוקים העיקריים או המצוות הדתיות הקדושות.

ביחוד התפתחו הכתב והספרות בימי שני המלכים הגדולים דוד ושלמה. שניהם החזיקו סופרים ומוזכרים, שרשמו כל המעון כתיבה בעסקי השלטון. ובודאי העלו על הכתב גם את המאורעות של זמנם. אין ספק, כי בימי המלכים האחרים בשני בתי ישראל היו קורות העתים נכתבות בספרי זכרונות, שהרי ספר מלכים המאוחר נסמך בפירוש על מקורות מפורטים: ספר דברי הימים למלכי ישראל, וספר דברי הימים למלכי יהודה. עם התפתחות מלאכת הכתב התחילו רושמים בפרט גם את המסורות הדתיות וההיסטוריות הקדומות שהיו שמורות עד כאן בזכרון מנהיגי העם או באגדות ושירים עממיים. השירים והאגדות היו כתובים בשני ספרים, שגם עליהם נסמכים ספרי התורה וספרי דברי הימים: ספר מלחמות יהוה וספר הישרי (יש מנסחים: ספר השירי). בספרים הללו נמצאו קינת דוד על מות שאול, שירת דבורה ושירים קדומים עיד נדודי ישראל במדבר בימי משה (שירת הבארא), נצחונם על האמוריים, כבוש כנען

¹ שמות ליב סיז, ישעיה ח', א' חבקוק ב', ב', ירמיה ליב, י"א ואילך, צ"ה, ב' ואילך.

בימי יהושע ועוד מאורעות היסטוריים חשובים¹. בספרים הללו נתקבצו שירי-הגבורה והאגדות האפיות של עם ישראל, וביחד עם המון המסורות שבעל-פה שמשו לאחר זמן הומר לכותבי דברי הימים.

אי אפשר לקבוע בדיוק מתי נתחבר עיקר התורה בחמשת ספריה. קרובה לודאי היא ההשערה, כי הפרשיות הקדומות שבספר זה נתחברו בימי דוד ושלמה, ועבודן הספרותי נעשה בסוף תקופת שתי הממלכות, במאה השמינית לערך. בשעה שפעולת הנביאים סייעה הרבה להתפתחות הספרות, המסורות הלאומיות והדתיות העתיקות היו נלמדות ומתפרשות בסכינת הנביאים. עמוס מזכיר במשאותיו לעם, כמאורעות היסטוריים מפורסמים, את יציאת מצרים. את הנדידה במדבר סיני, את הפכת סדום ועמורה בימי אברהם, הושע הנביא מזכיר את ספורי התורה עיד יעקב ומשה, על חיי ישראל במדבר, ומיכה הנביא נסמך על כמה מאורעות המסופרים בתורה: הלא העליתך מארץ מצרים ואשלח לפניך את משה אהרן ומרים? עמי, זכר נא, מה יעץ בלך מלך מואב ומה ענה אותו בלעם בן בעור — מן השמים עד הגלגלי [בשעת כבוש כנען]². הכתובים הללו מוכיחים, כי במאה השמינית כבר היה קיים גרעין של כתבי הקודש, שהכיל את ספורי האבות וימי משה. סופרים מבני הנביאים עיבדו את האגדה העממית והפכו אותה לספורי-המעשה שיש בו מוסר השכל. הזכרונות הבודדים של העם עיד עברו נהפכו לספרי דברי הימים, שבהם היה הגוון הדתי בולט. עיבוד ספרותי זה של האגדות הקדומות נעשה בעת ובעונה אחת גם במלכות ישראל וגם במלכות יהודה, וחומר זה, לאחר שסודר לעניניו, נעשה לגרעין כתבי הקודש של האומה. כך נתחברו החלקים המקוריים ביותר שבחמשה חומשי תורה, ואולי גם בצירוף סי' יהושע. ככל ספרות קדומה, שנתחברה ע"י רבים, כך גם הספרות המקראית ניתנה מגלות מגלות, וקימעה קימעה נרחבה ע"י הנחת שכבה אחת על גבי חברתה. מחברי הספרים היו מאספים את הקטעים ומצרפים אותם, מסדרים אותם בסדר מסוים, מבארים ומסבירים אותם ברוח הדעות הדתיות או המנמות המדיניות של אותה הסביבה, ומכיון שהספרים נתחברו בתקופה אחת גם בישראל וגם ביהודה יש שמחזור אחד של אגדות הניע לידינו בשני נוסחאות, כל הקורא בעיון את סי'

¹ במדבר כ"א, י"ב, י"ו, כ"ז; כ"ג-כ"ד (פרשת בלעם, ביחוד משליו); יהושע י', י"ב-י"ג; שמואל ב' א', י"ח ואילך. ויש להוסיף אולי גם את התחלת שירת הים (שמות ס"ו, א') וגם ברכות יעקב ומשה (ברי' ס"ט; דבי' ל"ג), המתארות את תכונותיו של כל אחד משבטי ישראל.
² אלו הם הכתובים בספרי הנביאים הקדמונים, שבהם נזכרו בפירוש ספורי התורה: עמוס ב', ס"ג-ס"ד; דני' י"א, ח'; כהן; הושע: ס', י'; יא, א' ואילך; י"ב, ד', י"ג; י"ג, ד'-ח'; י"ב, כ"ג-כ"ד; דני' ס"ו; ישעיה א', י'.

בראשית וסי שמות, שבהם נקבצו האגדות הקדומות ביותר, ירניש בכמה מקומות כפל אותו הספור עצמו או מאורעות בודדים. למשל, ספור מעשי בראשית מורצה בשני נוסחאות: על-פי נוסח אחד ובראשית פרק א' ותחלת פרק ב' מתוארת בריאת העולם מתהו ובהו במשך ששה ימים בסדר טבעי: הדוממים, הצמחים, בעלי החיים ולבסוף האדם – נזר הבריאה. ועל-פי נוסח שני (פרק ב' ונ') ברא אלהים מתחלה את האדם מעפר הארץ ורק אהיכ יצר את החיות והעופות; והאדם שהושב בנן עדן חטא בעץ הדעת וגורש משם ונענש לעבודת פרך. בספור המבול (פרקים ז' וחי') נתחברו גיב שני נוסחאות: על-פי האחד נמשך המבול כמאה יום, על-פי השני – שנה תמימה; כמה סתירות מורגשות בפרטי הספור, ומכאן ראה כי בו נתחברו שני מקורות סותרים או משלימים זה את זה, ביחוד בולטת כפילות ההרצאה באגדות המשפחתיות והמדיניות, למשל בספור עיד בני יעקב, ראשי שבטי ישראל. מחזור אחד של ספורים מטעים את הבכורה של ראובן או חשיבותו של בית יוסף (אפרים), ומחזור שני מדגיש חשיבותו של יהודה, וברור איפוא שבמחזור ראשון היה המחבר בן אפרים ובשני – בן יהודה, וכן גם בהסברת המאורעות והחוקים אנו מרגישים בתורה שתי שיטות: פעמים ההסבר הוא ברות הנביאים, לוחמי המוסר העליון (סי' דברים וכמה פרשיות בשאר ספרי התורה), ופעמים ברות הכהנים תופשי התורה והמנהג (סי' ויקרא וכמה פרשיות בשאר ספרי התורה).

מכאן באה הבקורת המדעית לידי מסקנא, כי נוסח התורה נערך בזמנים שונים ובסביבות שונות במשך מאות שנה, עד שנשלם במאה החמישית לפני סה"נ. המבקרים הראשונים באו לידי השערה עיד ארבעה נוסחאות של התורה, ששנים מהם נכתבו בתקופת שתי הממלכות ושנים בדורות שאחריה. שני הנוסחאות הראשונים משונים זה מזה לא רק בהרצאת המסורות אלא גם בסימן חיצוני אחד: באחד מהם האלהות מכונה על-פי רוב בשם 'יהוה', ובשני – 'אלהים'. משערים, כי המהבר הראשון בעל 'נוסח יהוה' (Jehovist) חיבר את טופסו, הכולל את הספורים שבספרי בראשית ושמות, במאה התשיעית או השמינית, והשני בעל 'נוסח אלהים' (Elohist) כתב את טופסו המקביל בשומרון כמאה או כחמשים שנה לפני חורבן העיר. לאחר זמן נתאחדו שני הנוסחאות באופן מוכני ונתרחבו עיי הוספת ספורים חדשים וגם נוספו עליהם הסברות אם ברות הנביאים או ברות הכהנים. הנוסח הנביאי מיוסד על תוכן ספר דברים, שנתפרסם במאה השביעית בירושלים (עיי למטה § 68), ונוסח זה נקרא 'די ב ט ו ר ו נ ו מ י ס ט י' (בעל משנה תורה). הנוסח הכהני כרוך בתורת-כהנים, או ספר ויקרא, שנתפרסם במאה החמישית, וזוהי השכבה האחרונה (עיי

למטה § 88). יד עורך ומרשן מנוסה ניכרת גם כן בספורי המקרא הסמוכים לתורה (יהושע, שופטים, שמואל): על גבי המסד של ספרי-הזכרונות הקדומים נכנה כאן בנין מאוחר – הרצאה שיטתית והערכת המאורעות ברוח הרעיונות הנעלים של הנביאים. כדרך שנתפרשו החוקים בספר דברים.

כך הונח בתקופת שתי הממלכות יסוד הספרות המקראית בחלקה האגדי, החוקי וההיסטורי. נוצר הגרעין של התורה בשני ספריה הראשונים וקצת פרשיות משאר ספריה. באותה תקופה נעשה גם הלקוט הראשון של ספרי הזכרונות מימי השופטים, המלכים הראשונים ומלכי ישראל ויהודה עד המאה השמינית. לא עברו ימים מועטים ונתפרסמו גם כתבי הנביאים הספרותיים הראשונים: עמוס, הושע, ישעיה ועוד.

§ 51. השכבות הראשונות של הספרות המקראית.

בשני ספרי-התורה הראשונים, שבהם נאספו המסורות עיד בריאת העולם, אבות האומה הישראלית, הנדידות בין מצרים וכנען ומתן תורה, נשקפות הדרך ההיסטורית של האומה וההשפעות התרבותיות שהושפעה בדרך זו (למעלה § § 1-7). השפעת המיתולוגיה הבבלית ניכרת בפרשת בריאת העולם והמבול שבספר בראשית. כמו שניכרת השפעת חוקי חמורפי בספר הברית (למעלה § 10). בכל הפרשיות ממין זה אנו מוצאים סימני הסביבה התרבותית של קדמת אסיה, שבה היו אמונות זאנדות עוברות מארץ לארץ, מנוי אל גוי, ומחליפות את צורותיהן לפי חי עם ועם. במקום קליטה טבעית זו של מסורות משותפות בימי קדמות האומה, בזמן הנדידות ובתחלת זמן ההתישבות בכנען, בא לאחר זמן עיבוד מושכל של האנדות המשותפות. במוחות בני העליה שבישראל לבשו המושגים עיד ראשית העולם והאנושיות. המשותפים לעמי הקדם, צורה מיוחדת מתאימה לרוח העם, אולם עיקרי יסודותיהם נשקפים גם מבעד ללבוש הלאומי. בכל ההבדל שברוח עדיין יש צד השווה בעצם החומר שבספור בריאת העולם בפרשת בראשית מצד אחד ובכתבי היתדות האשוריים-הבבליים מצד שני.

תוכן פרשת הבריאה שבתורה יש לו פרוטוטפוס במעשה-בריאת הבבלי, הקרות בשירת אֶנוֹמָה אֶלִיִּי (על גבי שבעה לוחות מאוצר המלך אשורבניפל, השמורים במוזיאון הבריטי בלונדון) ובשאר כתובות אשוריות-בבליות¹, אלא שבאנדות הבבליות קדם לספור בריאת העולם (קוסמוגוניה) ספור בריאת האלים ומלחמותיהם

¹ עיד מיתולוגיה קדמונית זו סיפר ליונים במאה השלישית לפני ספחינ הכומר בירופוס הכשדי, בספרו "Babyloniaca", המוקדש למלך אנפיוכוס הראשון מביה סיליקוס (282-262), אבל ספורו משנה הרבה מן הספבע הקדום שבכתבי היתדות של אשורבניפל.

(תיאוגוניה) שנגמרו בנצחוננו של מרדוך מושל העולם על התהו ובהו, היא תהמת. אֵם האלים. עורך פרשת בראשית שבתורה השמים את מעשה בריאת האלים. שאינו לפי כבוד בורא עולם, והשאיך רק זכר לאגדות העתיקות במושג החושך שעל פני התהום (= תהמת). הנעלם מתוקף האור היוצר. סדר בריאת העולם והדרגתה דומה בעיקר הדברים במקורות הבבליים והמקראיים. בריאת האדם מתוארת בשני המקורות כמעט בסגנון אחד. הרי הקבלות אחדות:

הספור הבבלי

מתוך שבעת הלוחות.

בטרם שמים ממעל נקראו, בטרם ארץ מתחת בשם נקראה, אֶפְסוּ [אוקינוס] הקדמוני, מומו [העולם] ותהמת [מצולת] ים בצורת אלהות] יולדתם הקו את מימיהם יחדיו. ואל אין עוד בארץ, [אכל אחר כך] נבראו האלים... [מסופרת בפרטות מלחמת האלים, שבסופה האל מרדוך הורג את תהמת, האלהות של תהו ובהו, מנתח את נופתה לשני חלקים ויוצר מהם את רקיע השמים ואת פני הים ומבדיל בין מים לשמים. לכל האלים נקבעו מקומות מסויימים. אָנו בשמים, אליל [בל] בארץ, אָאָה במים. ברקיע השמים הושמו דמויות האלים — הכוכבים, כדי לתחום תחומי הזמן — את השנים ואת החדשים].

כשמוע מרדוך דברי האלים פתח את פיו ויאמר לאָאָה את אשר עם לבבו: אקח דם ועצמות [או צרור של טיט] ואקים אדם; חפצי לברוא בני אדם אשר יושיבו [את הארץ] ויעבדו לאלהים.

במעשה נלגמשי (עי' למטה) נמצאת הקבלה לבריאת אדם והוה: לנלגמש

הספור המקראי

מתוך פרשת בראשית בנוסח. אלהים (בראשית א').

והארץ היתה תהו ובהו וחושך על פני תהום, ורוח אלהים מרחפת על פני המים. ויאמר אלהים: יהי אור! — והיה אור... ויעש אלהים את הרקיע, ויבדל בין המים אשר מתחת לרקיע ובין המים אשר מעל לרקיע, ויקרא אלהים לרקיע שמים...

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים: יְהִי מְאֹרֹת בְּרִקְיעַ הַשָּׁמַיִם לְהַבְדִּיל בֵּין הַיּוֹם וּבֵין הַלַּיְלָה; וְהָיוּ לְאוֹתוֹת וּלְמוֹעֲדִים. לַיּוֹם וּלְשָׁנִים...

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדֹמֹתֵנוּ, וַיְרִדוּ בְדִגְתַּת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְבְהֵמָה וּבְכָל הַרְמֵשׁ הָרוֹמֵשׁ עַל הָאָרֶץ. וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ, בְּצַלֵּם אֱלֹהִים, זָכָר וּנְקֵבָה בְּרָא אוֹתָם.

מתוך פרשת בראשית בנוסח יהוה (בראשית ב')

וְכָל שֵׁחַ הַשָּׂדֶה טָרֵם יְהוָה בְּאָרֶץ, וְכָל עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה טָרֵם יְצַמָּח, כִּי לֹא

המטיר יהוה אלהים על הארץ, ואדם אין לעבוד את האדמה. ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה. וייצר יהוה אלהים את האדם עפר מן האדמה, ויפח באפיו נשמת חיים. [לאחר שנטע יהוה עצים שונים בנן עדן יצר לצורך האדם מיני בעלי חיים שונים זרק לבסוף בנה את האשה מצלע האדם].

תיאור נן עדן בס' בראשית וקביעת מקומו בין נהר פרת ונהר הדקל מרמזים על המקור הכבלי הקדמון של מעשה בראשית שלנו. בספור עיד הנחש המחטיא, שונא האדם מעולם, נשקפות האגדות הכבליות עיד מלחמת האלים עם התנינים הגדולים, כחות הטומאה, סמלי הרע והחורבן. אגדת עין הדעת והרעיון, כי עכירת אדם הראשון היא שנרמה למיתה וליסורים בעולם, יש להם דמיון באגדה הכבלי-הכנענית עיד האל הגדול אָאָה, שנברא בצורת אדם בשם אַדְפָּה, הדומה לשם אדם שבתורה. אָאָה החכם התרה באדפה אהובו שלא יקח מדי אנו אלהי השמים את, מאכל המות, ומי המות, אבל כשעלה אדפה למרום והתיצב לפני אנו נתנו לפניו מאכל החיים ומימי החיים; אדפה לא ידע את זאת וסירב לאכול ולשתות, או אמר אנו: שמאן הוא לחיות [היי עולמים] — קחורו איפוא עוד הפעם לארץ. כך ניטלו מן האדם לעולם חיי הנצח.

ביחוד בולט הצד השווה שבין ספורי-המבול העברי והכבלי, כמו שיש לראות מן ההקבלות הבאות, הלקוחות מפרשת נח שבס' בראשית ומן השירה האשורית הגדולה עיד המלך נלנמש, שנשתמרה בייב סבלאות באוצר כתבי-היתדות של אשורבניפל.¹

מעשה נלנמש, ייא.

ס' בראשית, ו'—ה'.

ויאמר אלהים לנח: עשה לך תבת עצי נפר, קנים תעשה את התבה... שלש מאות אמה ארך התבה, המשים אמה דתבה... ואני הנני מביא את המבול מים על הארץ לשחת כל בשר אשר

¹ אגדת אדפה נמצאה באוצרו של אשורבניפל בשלשה נוסחאות, והנוסח הריבועי נמצא בין חרסי-תל-אמרנה ביחד עם סכתבי מלכי כנען לסלכי מצרים מן המאה הפיו (עי' למעלה § 1).
² בהרצאה הסאודרת של הכהן בירומוס הכשרי נמסר ספורי-המבול הכבלי בנוסח אחר, שם נכור הספור הוא כסיסוסרה תחת את-נפישתים.

בו רוח חיים מתחת השמים, כל אשר בארץ ינוע... ובאת אל התבה אתה ובניך ואשתך ונשי בניך אחך, ומכל החי מכל בשר שנים מכל תביא אל התבה להחיות אתך, וזכר ונקבה יהיו... ויהי לשבעת הימים ומי המבול היו על הארץ... נבקעו כל מעינות תהום רבה וארובות השמים נפתחו, ויהי הגשם על הארץ ארבעים יום וארבעים לילה... וירבו המים וישאו את התבה ותרם מעל הארץ... וינוע כל בשר... מאדם עד בהמה... וישאר אך נח ואשר אתו בתבה... ויזכר אלהים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה אשר אתו בתבה, ויעבר אלהים רוח על הארץ, וישנו המים, ויסכרו מעינות תהום ויכלא הגשם מן השמים... ותנח התבה בחדש השביעי בשבעה עשר יום לחדש על הרי אררט, והמים היו הלוך וחסור... בעשירי באחד לחדש נראו ראשי ההרים, ויפתח נח את חלון התבה, וישלח את העורב, ויצא יצוא ושוב עד יבושת המים מעל הארץ, וישלח את היונה מאתו לראות הקלו המים מעל פני האדמה, ולא מצאה היונה מנוח לכף רגלה, ותשב אליו אל התבה, כי מים על פני כל הארץ... ויחל עוד שבעת ימים אחרים ויוסף שלח את היונה מן התבה, ותבוא אליו היונה לעת ערב, והנה עלה זית טרף בפיה, וידע נח כי קלו המים מעל הארץ, ויחל עוד שבעת ימים אחרים וישלח את היונה, ולא יספה שוב אליו עוד... ויצא נח ובניו ואשתו ונשי בניו עושה, דרוש חיים! זרע חיים למינהו קח אל האניה, והאניה אשר תבנה ארכה ורחבה במדה ישאו, הביאָה אל הים [האל אָה מנלה לאַת־נפשתיים את הכונה הרעה של אליל, אלהי הארץ, שנמר אומר להביא מבול מים ולכלות כל בשר, את־נפשתיים שמע לעצתו, בנה אניה בת מאה ועשרים אמה לארכה ולנובהה, הכנים אליה את משפחתו ואת הבהמה וסגר את הדלת בעדו, ביום המיועד קם סער, ירד מטר־עזו, ובארץ היתה עלטה, האלים ברחו מן הארץ אל השמים, אל אנו ושם יללו ככלבים, והאלה עֶשְׂתֵר, נתנה קול כיולדהי, ואת־נפשתיים מוסיף לספר:] ששה ימים ושבעה לילות היתה הסועה, סערה סופת נב, ויהי ביום השביעי וישנו המים, ותהי המנוחה כלאחר המלחמה, וינח הים, השקפתי על פני מרחבי הים, נהמתי בקול כי נמחה כל האדם... פתחתי את הצהר וינה אור על פני, צנחתי על הקרקע, ישבתי בכיתי, היו דמעותי נגרות על פני... ויהי מקץ שתיים עשרה שעות והנה אי עולה במרחקים, ותגשש התבה ותנח על הרי ניסיר, אחו הר ניסיר את התבה ולא נתן לה להתנדנד... ויהי ביום השביעי ואקח יונה ואשלחנה, ותצא היונה ותשב, לא מצאה היונה מנוח לכף רגלה ותשב, ואשלח סנונית, ותצא הסנונית ותשב, לא מצאה מנוח לכף רגלה ותשב, ואשלח את העורב, ויצא העורב וירא כי קלו המים... ולא יסף לשוב, ואשלח את כל החי לכל ארבע רוחות

אתו. כל החיה כל הרמש וכל העוף, השמים, ואעל שה קרבן עולה... על כל רומש על הארץ, למשפחותיהם יצאו ראש ההר... ויריחו האלים את הריח ויעל מן התבה. ויבן נח מזבח ליהוה, ויקח מכל הבהמה הטהורה ומכל העוף הטהור ויעל עולות במזבח. וירח יהוה את ריח הניחוח...

הקבלות אלו וכמה נוסחאות קדומים אחרים של אנדת המבול מעידים לא דק על תוכן דומה בכללו. אלא גם על הרבה פרטים משותפים לעמי הקדם באנדה זו. ואפילו העיבוד הדתי והמוסרי המאוחר של אנדת-עולם זו בספרות ישראל לא כיסה על עקבות מוצאה.²

אנדת דור הפלגה, אף-על-פי שאין לה חבר בספרות האשורית-בבלית, בכל זאת כולה ספונה רוח התקופה הקדומה, שבה היו העברים הנוודים קרובים לארץ בבל. בנין מגדל, וראשו בשמים, כדי שהעמים לא יפוצו. על פני כל הארץ, דומה לבנין מגדל המקדש בימי המורפי לשם קבוץ היושבים הפזורים. הספור המקראי עיד בנין המגדל שלא הצליח ועיד הפילוג לעמים וללשונות שבעקבו נובע ודאי מזכרונות קדומים, כי ככל היתה לפנים (ביחד עם ערב שכנתה) עריסת העמים השמיים ומשם נספרו הנויים בארץ, ובתוכם גם העם העברי, ששם קנה שביתה ראשונה וקיבל את ראשית תרבותו. מפרשת הנויים המצוינת שבפרק י' בס' בראשית אנו למדים, כי בתקופת חיבור הספר היו מצויות ידיעות מדויקות למדי עיד הסתעפות הנועים ומקומות הישוב של העמים. כל העמים נחלקו כאן לשלש משפחות, שהם צאצאי שלשת בני נח: שם, חם ויפח. בין בני שם נמנו האשורים, הארמיים, העברים והערביאים; בין בני חם – המצרים, עממי אפריקי והכנעניים; בין בני יפת – המדיים והפרסיים והיונים ועוד. מטעמים מדיניים נמנו הכנעניים בין בני חם ולא בין בני שם, כדי להתאים את אילן-היחס עם הספור עיד המעשה המנונה שעשה חם לנח ועיד הקללה שנתקלל כנען בן חם להיות עבד לבני שם (בראשית ט', כ"א-כ"ב). כבוש כנען בידי ישראל נתקדש איפוא ע"י גורדין קדום. אבל בכמה בחינות מתאימה הלוקת-הנועים שבמקרא לשיטה המדעית-הבלשנית של ימינו.

בכלל יש בספורי הבריאה שבספר בראשית תורה שלמה עיד ראשית

¹ על פי התרגום העברי של ש. ס. ר. נ. ח. ב. ס. ק. (עלילות נלנמשי, ורשא תרפ"ד).

² אנדה המבול שדחתה רוחות בצורות שונות בכל ארצות הקדם (בבל, אשור, מצרים, סוריא, הודו וכו') נכנסה לאחר זמן גם לתוך הסיתולוגיה והשירה היונית והרוסית (אנדה דבקליון זפיררה במספורמחזותי של אובריוס).

העולם והאנושיות. שלאורה הלכו בני העליה במאה השמינית וכל העם בדורות שלאחר כך. תורה זו, שנבנתה על יסוד האגדות של המזרח הקדום, סילקה את המיתולוגיה הנסה של האלילות (כמו שאפשר להוכיח מן הדוגמאות הנ"ל) והתרוממה עד לנובה של שיטה דתית-פילוסופית משוכללת. שנתנה תשובה מספקת על השאלות העומדות ברומו של עולם. רוח אחדות-האל מיסודם של הנביאים, לאחר שהורכב בחומר אגדות העם, הניח את היסוד להשקפת-עולם, שנועדה לשלוט במוחות בני-אדם אלפי שנה. הפרק הראשון שבספר בראשית היה בשעתו נילוי מדעי עצום, ממש כשיטת קפלו ונליליי בשעתם; ההסבר המדעי של ראשית העולם נתלבש כאן בלבוש דתי. אלהים אינו כאן יציר הטבע או סמל אחד מכהותיו כמו בשיטת ריבוי-האלהות, אלא יוצר הטבע, יש נצחי ולא נברא מן הנבראים; העולם הוא מעשה ידי אלהים ולא רשות שכנגדו שהוא מתנבר עליו במלחמה; האדם נברא, בצלם דמות אלהים ויש בו ניצוץ מן הרוח האלהי. כשם שבפרשת בראשית (בנוסף, אלהים) נקבע סדר התפתחותי של התהוות העולם מחומר היולי עד לברואים העליונים, כך נונעים גם הפרקים הבאים בשאלות המוסריות: טוב ורע, התענוגים הנכספים שבגן עדן וכנגדם היסורים והמות שבעולם הזה (ספור הנחש), קלקול המדות בקרב בני אדם והאבדן הבא בעקב החטאים (ספור המבול), הסתעפות העמים לארצותיהם (דור הפלגה ופרשת הנויים). כחו של מעשה בראשית שבתורה הוא, שנתן תשובה מספקת לדורו על השאלות הדתיות, המדעיות והמוסריות וקבע את שכלו של האדם במסגרת השקפת-עולם מדויקת ומסוימת.

אחרי ספורי מעשה בראשית באים ספורי האבות. ישראל הוא חוליא בשלשלת ההויה ההיסטורית, ואבותיו (אברהם, יעקב, יוסף) הם טפוסים אנושיים בולטים, אנשי מופת במוסר ובדת, אף-על-פי שאינם נקיים מיצרי בני אדם. מבעד לצעיף האגדה והשירה נשקפות חכונות ממשיות אחדות של המציאות ההיסטורית, בכלל מתוארת כהויתה דרך שבטי, העברים' בין ארם נהרים, כנען ומצרים (עי' למעלה § 28). מפני כפילות הספור המחובר משני נוסחאות — נוסח אפרים ונוסח יהודה — מכצבצות בו לפעמים מנמות מדיניות של שתי המלכויות המתחרות זו בזו. המחבר האפרתי משתדל לרומם את אבותיו: יוסף היה אהוב על יעקב, שנתן לו, שכם אחד על אחיו; מבני יוסף שם יעקב, את אפרים לפני מנשה (בר' מ"ה, י"ד-כ"י); עיר המקדש בית אל שבמלכות ישראל מקום קדוש הוא מאז, ועוד מימי יעקב נועדה להיות, בית אלהים (שם כ"ה, י"ז-כ"ב; ל"ה, ו'-ד', י"ד-ט"ו). לעומתו בא המחבר היהודי ומטעים את הבכורה המדינית של שבט יהודה ומוריד חשיבותו של ראובן וערכו של בית יוסף (שם ל"ה, כ"ב; מ"ט, מ"ט).

ב', ה'—י': יהודה, אתה יודוך אחיך, ישתחוו לך בני אמך; לא יסור שבט מיהודה; משעת מכירת יוסף ואילך ראש המדברים בין בני יעקב הוא יהודה (שם, פרקים מ"ג—מ"ד). בכלל נשתמר בספורי האבות הנשגבים נון בולט של תקופת חיבורם, וכן גם נאצרו בהם פרטי חיי יום יום והחיים המדיניים של התקופה. ממשיות זו של תקופה מאוחרת בתיאור תקופות קדומות היא עיקר חשיבותם של ספורי ספר בראשית.

ספורי הספר השני של ספרי התורה—שמות—מדרגה חדשה היא ביצירה הספרותית הקדומה של ישראל. גלות מצרים, גדולת משה, יציאת מצרים, מתן התורה בהר סיני, גודדי המדבר והמסע לארץ כנען—כל אלה מתוארים כאן בכח רוחני ואמנותי מאין כמוהו. בפרשיות ספר במדבר מסופרים כמה פרטים מחיי המדבר על סמך האגדות שבספר-הישרי הקדמון (עי' למעלה § 50). במרכז המסורות העתיקות הללו עומדת תורת משה, המבוססת על שני יסודות: עשרת הדברות וספר הברית. נרעין החוקים הקדמונים, שנבנו על יסוד המנהגים ונשתמרו בקרב הכהנים (עי' למעלה § 8, 10), נקבע כאן במסגרת גילוי שכינה, בנוסח זה של החוקים העיקריים הוסיפו המחברים, בני תקופת שתי מלכויות בישראל, את הטעמים המוסריים של החוקים. בספר הברית, למשל, בא הכתוב ונותן טעם לדיני החנינה כלפי עבדים, אלמנות, יתומות ולויים: והיה כי יצעק אלי ושמעתי, כי הגון אני (שמות כ"ב, כ"ו); וגר לא תלחץ—ואתם ידעתם את נפש הגר, כי גרים הייתם בארץ מצרים (שם כ"ג, ט' ואילך). אזהרה לפוסחים על שתי הסעפים במלכות ישראל נשמעת באיסור עבודת אלילים שבעשרת הדברות (שם כ', ד'—ו'). לשם מלחמה בפולחן הענלים של ירבעם בן נבט נתחבר הספור הקנאי ע"ד עשית ענל הזהב במדבר והקצף הגדול של משה ויהוה על מעשה רע זה (פרק ל"ב). פרק זה יכול היה להכתב על-ידי אדם מסיעתו של הושע, בעל המשא הנלהב ע"ד, ענל שומרון אשר, יהיה לשבבים (הושע ה', ה'—ו'). מחבר הספור, המצפה לנתיצת האלילים בדורו, מקיים פסק זה בענל הזהב האנדי שבדור המדבר ומתאר בהנאה רבה שריפת אפרו של הענל וזריתו על פני המים.

חזן מן הגוף העיקרי של סי' בראשית וסי' שמות וקצת סי' במדבר, שכבר נמצא בשני נוסחאות וזקוק היה רק להשלמה ולשכלול, ודאי נתקיימו בימים ההם פרשיות בודדות של שאר ספרים, שעדיין לא נסתיימו או לא ניתנו להתפרסם.

¹ ראוי לתשומת לב, כי גם בספורי משה יש צדדים שווים לאגדות בבליות. באגדה המלך הבבלי הקדמון סרנון הראשון (שנת 2600 לערך) נאמר, כי אפו ילדה אותו בחשאי, שלחה אותו בסל על פני נהר פרת ומשם משה את הילד אכר אחר.

בין האחרונים יש למנות אולי את ספר חוקי הקדושה — תורת כהנים —, מנלת הסתרים של כהני המקדש, שנכנסה לתוך ספר התורה רק בזמן מאוחר, בימי עזרא, במלואים ושנויים. יתכן, שעוד בימי ראשוני הנביאים נכתבו פרשיות אחרות של משנה תורה (ס' דברים), זה השולחן הערוך המוסרי, שנסתיים ונתפרסם לאחר מאה שנה (§ 58).

בסוף תקופת שתי הממלכות כבר היו קיימים, כנראה, בטופסם הראשון, הספרים ההיסטוריים של המקרא: יהושע, שופטים, שני ספרי שמואל וספרי מלכים הוץ מעשרת הפרקים האחרונים. מחברי הספרים הללו השתמשו בחומר ספר מלחמות יהוה וספר הישרי לתיאור תקופת כבוש הארץ ובספרי דברי הימים של המלכים לתיאור הזמנים מדוד ושלמה ואילך. המלקטים הראשונים הסתפקו בודאי רק בצירוף החומר ובהסבר קצר של המאורעות, ורק בדורות המאוחרים לבשו ספרי המקרא הללו אותה הצורה המשוכללת של שיטה היסטורית חוקרת לכל תכלית, שבסגנונה המובהק נעשתה למופת (להלן § 67, 84). אחרי הספרים ההיסטוריים באו הזיונות הנביאים הכרוכים במאורעות המדיניים של תקופה ותקופה. בראש כל ספר מספרי הנבואה נמנו שמות המלכים שכימיהם פעל מחבר הספר. כך נהיתה במאות התשיעית והשמינית השכבה העיקרית של הספרות המקראית. שכבה זו, שמלואים ונסוחים מאוחרים נערמו עליה, לא ניתנה לתיאור גמור מתוך השקפת בני דורה. אבל גם אותן התכונות הטפוסיות, שבלי ספק מצויות היו בנרעין זה של הספרות הישראלית, מעידות על כח רוחני נעלה של הסביבה שבה נוצרה. אם נשוה את ספור הבריאה העמוק שבספר בראשית ליסודות המיתולוגיים הזרים המעורבים בו, נזכח כמה נתרומם רוח בני העליה שבישראל על נבי המושנים ההם, שנעשו בסיס להשקפת-עולם דתית צרופה. כל הספורים ההיסטוריים שבספרי התורה וספרי נביאים ראשונים מלאים רעיון נשגב אחד — של אחרות החזיונות ההיסטוריים ותכליתם המושכלת, כי כולם מודרנים עיי רצון מוסרי עליון. אם נשוה את דברי הימים למלכי ישראל ויהודה (אפילו בהרצאה הקצרה הראשונה) אל ספרי הזכרונות והכתובות של מלכי אשור, שאין בהם אלא רשימות יבשות של כבושים, ערים נחרבות ואנשים נהרנים — נוכל להשיג את ההבדל בין הברק החיצוני של ההשכלה האשורית ובין הענותנות של תרבות ישראל, המושרשת במעמקי הרוח. חזיון הנבואה במדרגתו המוסרית העליונה מוזר היה לעמי הקדם לנמרי וכולו קנין האומה הישראלית לברה.

... the first of these was the ... the second was the ... the third was the ...

... the fourth was the ... the fifth was the ... the sixth was the ...

... the seventh was the ... the eighth was the ... the ninth was the ...

... the tenth was the ... the eleventh was the ... the twelfth was the ...

... the thirteenth was the ... the fourteenth was the ... the fifteenth was the ...